

РОЗДІЛ 2

Бібліотека Новоросійського університету (1865–1920)

Глава 1. Формування фонду бібліотеки

Закупівля. Обмін. Дари (подарунки). Іменні колекції.

Закупівля. Обмін. Дари

Університету в спадок від Рішельєвського ліцею дісталася бібліотека, яка не могла задовольняти потреби вищого навчального закладу. У момент передачі бібліотеки від ліцею до Новоросійського університету вона налічувала 11298 назв книг (28505 томів). За часи ліцею бібліотеці дозволялося безперешкодно виписувати книги й періодичні видання із-за кордону без цензурного розгляду, але з 1850 р. це право було скасовано, і фонди стали активно поповнюватись богословською літературою. В останні роки ліцею комплектування бібліотеки відбувалося в основному за рахунок добровільних пожертвувань, фонди росли кількісно, але в них були відсутні необхідні наукові видання, до того ж припинилося фінансування студентського відділу. Надалі ректору університету часто доводилося чути заяви, особливо від викладачів, які займали кафедри, що довгий час у ліцеї залишалися вакантними, про вкрай бідний бібліотечний фонд. Такі кафедри існували в зародковому стані й за деякими науками в бібліотеці не було навіть жодного твору, необхідного не тільки для наукової, а й навчальної роботи. Бібліотека молодого Новоросійського університету потребувала збільшення фонду й заповнення лакун у ньому. Тому з перших днів існування університету постало питання про поповнення фондів. Комплектування бібліотеки йшло двома шляхами: поточне комплектування (поповнення фонду виданнями, які друкувались того часу) і ретроспективне комплектування (придбання відсутніх видань минулих років). До початку функціонування бібліотеки Новоросійського університету вже була сформована система поточного комплектування університетських бібліотек. У цей же час почала проводитися передплата російських видань та періодики через пошту. Надходили книги шляхом дарування, тобто безоплатної передачі від приватних осіб і організацій. Паралельно з поточним комплектуванням фонду

йшло інтенсивне ретроспективне комплектування. Бібліотеки російських університетів й Академії наук брали участь у міжнародному обміні, виділяючи зі своїх фондів дублети й обмінюючись ними. Всі питання придбання літератури вирішувалися колегіально. Зусиллями професорсько-викладацького складу за перше п'ятиріччя існування Новоросійського університету фонди його бібліотеки розширилися більш ніж у 2 рази: станом на 1 січня 1870 р. вони налічували 28 723 назви в 58 108 томах¹. При цьому основну частину зібрання складали книги іноземними мовами (переважно французькою та німецькою), які купувалися за списками професорів безпосередньо в Росії або виписувалися з-за кордону. За загальним статутом імператорських російських університетів від 18 червня 1863 р. для університетів була встановлена колегіальна форма управління, в тому числі – й у фінансовій сфері². Головним джерелом купівлі книг для Новоросійського університету була «штатна сума» в 4500 руб. на рік, і понад цього, на передплату журналів і газет – 750 руб.»³ У 1869 руб. в. о. ректора О. М. Богдановський запропонував розподілити між факультетами суму, яка призначена за штатом на утримання бібліотеки, в такий спосіб: 1) на виписку незакінчених творів – 300 р.; 2) на переплетення книг – 1.164 р.; 3) на утримання служителів і канцелярські витрати бібліотеки – 536 р.; 4) 50 р. – для кафедри православного богослов'я; 5) 100 р. – на виписку посібників лекторам новітніх іноземних мов. Решту 2.350 р. розділити на 4 рівні частини, з яких 1.175 р. віднести на навчальні посібники фізико-математичного факультету та по одній, по 587 р. 50 к. – історико-філологічному та юридичному факультетам»⁴. Такої схеми розподілу бюджетних коштів дотримувалися довгі роки з деякими змінами⁵.

Перебуваючи на державному бюджеті, бібліотека відчувала гостру нестачу в коштах, не маючи можливості своєчасно й в необхідній кількості купувати поточну літературу⁶. Запити про збільшення асигнувань на університети неодноразово вносилися в уряд, але їх постійно відхиляли. Додатково на бібліотечні витрати Міністерство дозволяло кошти «із залишків від власного складу» Новоросійського університету. Відсутню суму часто відпускали на бібліотеку також з такої додаткової прибуткової статті, як «плата за навчання»⁷, яка входила в спеціальні кошти університету.

Труднощі, які пов'язані з утриманням бібліотеки, усувалися, по можливості, силами навчального закладу, що виділяв на бібліотеку приблизно по 2000 руб. у рік зі спеціальних коштів і майже стільки ж із залишків від утримання особового складу університету. До цього треба додати, що з 1880 р. в університеті була відкрита студентська читальня. На утримання її штату не відпускалося ніяких грошей.

Керівництву університету в 1881 р. довелося клопотати перед Міністерством про збільшення штатної суми й про відпустку щорічно, за прикладом інших університетів, 6000 руб. на бібліотеку, 1000 руб. на придбання газет та журналів і, понад те, щорічно 1000 руб. на поповнення відділу бібліотеки, що був при студентській читальні. На жаль, з цього питання в клопотанні перед Міністерством народної освіти Новоросійському університету було відмовле-

но, і рада університету змушена була шукати інші засоби, щоб утримувати ситуацію. Одним із них було виключення, «по недостатності коштів», з переліку журналів і газет, які планувались для передплати, багатьох назв⁸. І тільки з введенням нового університетського статуту в 1884 р. ситуація з асигнуваннями для бібліотеки трохи покращилася⁹. На придбання книг і журналів та їх переплетення витрачалося: 7000 руб. з оборотної суми; 9000 руб. – зі спеціальних коштів, а також 2400 руб. – асигнування Міністерства для практичних занять зі студентами гуманітарних факультетів. Частина книг за цією статтею надійшла в Історико-філологічний і Юридичний кабінети¹⁰. 3 липня 1914 р. вийшов новий закон «Про поліпшення матеріального становища осіб, які перебувають при навчально-допоміжних установах університетів, про збільшення числа їх і про посилення кредитів на навчальну частину цих університетів», за яким було збільшено суму на виписку книг та журналів для університетської бібліотеки до 15 тис. р.¹¹ У попередні роки таке асигнування досягало 7500 р. з казенних коштів, стільки ж додавали зі спеціальних коштів університету. Таким чином, бюджет бібліотеки на придбання книг і по введенні нового закону залишився в такому ж розмірі, але з тією різницею, що вся сума в 15 тис. р. йшла тепер з казни.

Що стосується способів купівлі книг, періодики та інших документів бібліотеками, то їх придбання в основному проводилося за готівковий розрахунок. При цьому зростання книговидавничої продукції супроводжувалося зростанням книготорговельної мережі. Лише поодинокі твори продавалися здебільшого або в друкарнях, або в яких-небудь державних торговельних установах.

У Новоросійському університеті, з початку його відкриття, існувала упорядкована й налагоджена система участі професури у визначенні того, що потрібно купувати для бібліотеки. Критеріями відбору книг для комплектування фонду була наукова, історична, художня цінність книги, її практична значущість, ступінь відповідності профілю фонду, завданням бібліотеки і потребам її читачів. Бюджетне фінансування надавало стабілізуючий вплив на поточне комплектування університетської бібліотеки, підтримуючи його безперервність. Повнота комплектування в рамках тематичного профілю університету диктувалася необхідністю забезпечення його науково-дослідницької та освітньої діяльності. Не випадково, бібліотека Новоросійського університету з часом стала володіти великим багатогалузевим фондом.

Купівлею книг або періодичних видань займався керівник бібліотеки на основі списків, які складалися факультетами й затверджувалися радою. На початку навчального півріччя кожен із факультетів вносив пропозицію щодо придбання книг з предметів, які викладалися, попередньо консультуючись з бібліотекарем про наявність цих книг і їх ціни. Після цього складався остаточний список книг із предметів, які викладалися на кожному з факультетів, список передавався на затвердження ради. Рада видавала розпорядження бібліотекарю про виписку книг і повідомляла про це в правління університету. Бібліотекар, отримавши дозвіл від правління, купував необхідні видання у книготор-

говельній мережі, з аукціону або у приватних осіб (за договірною ціною, але не дорожче, ніж вказано в книжкових каталогах). Кожен факультет визначав також необхідні для нього періодичні видання. Рада університету розглядала ці списки і приймала рішення щодо закупівлі видань. Передплата періодичних видань проводилася не пізніше листопада після отримання з поштамтів і поштових контор оголошень про газети і журнали, які будуть виходити в наступному році. Рада університету визначала, які періодичні видання потрібно передплачувати поштою (гроші платили вперед), а які – купувати через книготорговельні фірми. Бібліотекар контролював, щоб всі видання доставляли в бібліотеку комплектами й без дефектів. В кінці кожного року бібліотекар складав список отриманих та не отриманих періодичних видань, відзначаючи причину, з якої вони не надійшли. Таким чином, бібліотекар на підставі заявок професорів і викладачів університету та систематичного перегляду великої кількості видань, які інформують читачів про нові книги й журнали, складав список книг і періодичних видань, необхідних до придбання у наступному році.

Передплачувати книги й періодику для бібліотек було справою непростою. Для царського уряду було необхідно мати в своєму розпорядженні вичерпну інформацію щодо всієї друкованої продукції країни. Здійснювати верховний контроль, інакше «цензурну ревізію» за цією кількістю видань можна було тільки при наявності відомостей про всіх без винятку творів друку, незалежно від відомчої приналежності. У 1837 р. почалася державна реєстрація всіх друкованих творів, інформаційною основою якої служив так званий обов'язковий примірник різних категорій призначення: загально-державні, відомчі, місцеві та цільові¹². Керівник Другого відділення Власної Його Величності Канцелярії граф В. М. Панін був проти поширення системи обов'язкового примірника на університети. *«Учреждениям этим, – писав він у своєму відгуку на проект статуту про книговидання, – по их назначению, может быть полезна лишь весьма небольшая часть всей массы издаваемых книг... Состав их библиотек более улучшался бы от сознательного приобретения изданий, действительно нужных, чем от снабжения их без разбора всем, что только печатается на пространстве империи или в пределах известной местности»*¹³. Аж до революції кількість бібліотек, які отримували обов'язковий примірник, не збільшувалася, жодне клопотання про це не було задоволено. Надалі право обов'язкового примірника незмінно зберігалось тільки за бібліотекою університету в Фінляндії, і так само незмінно відхилялися клопотання всіх інших університетів¹⁴.

Познайомившись із книжковим ринком, бібліотекар встановлював зв'язки з книгарнями Москви, Санкт-Петербурга, Лейпцига, Берліна та інших міст. З числа книгопродавців бібліотекар мав право вибирати комісіонерів, тобто осіб, які брали на себе зобов'язання за помірними цінами доставляти потрібні книги бібліотеці. Комісіонери широко залучалися до поповнення книжкових фондів, так як звання комісіонера давало ряд пільг і було дуже вигідним для книготорговців. Рада університету, як правило, підтримувала пропозиції керівника бібліотеки, і університет укладав з комісіонером договір, в якому про-

писувалися всі умови доставки книг і терміни платежів. Серед комісіонерів зустрічалися і представники найвідоміших брендів і фірм, які отримали на той час міжнародне визнання.

У 1853 р. в Одесі на Дерibasівській вулиці, навпроти ліцею, відкрився перший книжковий магазин Григорія Івановича Белого. У його магазині можна було придбати літературу з усіх галузей знань і видання друкарні Другого відділення власної Його Імп. Величності канцелярії¹⁵. Магазин Г. І. Белого, переведений у 1860 р. у будинок Маріні на вул. Дерibasівській, відрізнявся великим вибором літератури, своєчасно поповнювався новинками і постачав навчальні посібники низці закладів міста й краю. Після смерті Г. І. Белого власником книгарні став Василь Іванович Бєлий (?–1890), згодом – відомий книготорговець, благодійник, член Товариства витончених мистецтв В. І. Бєлий пішов стопами брата і зробив свій магазин на вул. Дерibasівській, 21 кращим у місті. Він також займався видавничою діяльністю. Ось що писали одеські газети того часу: *«дела В. И. Белого идут хорошо. Это самый популярный книготорговец, фирма почтенная. Он положил краеугольный камень книготорговому делу в Одессе и успел крепко осесть и пустить глубокие корни. Самый большой контингент потребителей его – учащиеся и учащие, поэтому учебный материал расходуется»*¹⁶. У 1872 р. В. І. Бєлий відкрив другий магазин на Дерibasівській вул. – ріг Преображенської¹⁷.

Деякий час серед постачальників книг для бібліотеки Новоросійського університету ми знаходимо представників, мабуть, одних з найвідоміших «книжкових» прізвищ в Одесі – Олександра та Андрія Бортневських. У вересні 1868 р. на розі вулиць Садової та Дворянської, в будинку Стефанського, відкрилися магазин та бібліотека для читання Андрія Бортневського. *«Они были превосходно отделаны, богато обставлены и располагали большим ассортиментом книг. При магазине имелся большой выбор учебной литературы»*¹⁸. У 1869 р. університет обрав братів Бортневських комісіонерами. Незабаром Андрій Бортневський перевів свій заклад у більш просторе приміщення на Соборній площі. У 1875 р. на його магазині в будинку Папудова красувалася вивіска «Бібліотека для читання російських, французьких і німецьких книг, російський книжковий магазин і майстерня навчально-виховних посібників Андрія Бортневського». Довгий час А. Бортневський був комісіонером друкарні Другого відділення власної Його Імп. Величності канцелярії з продажу офіційних видань і зведень законів. Він єдиний на півдні Росії мав право торгувати цими книгами. У 1880-і рр. А. Бортневський, не бажаючи конкурувати з іншими книгопродавцями, закрити магазин і всю увагу приділив бібліотеці, яка користувалася великою популярністю в Одесі й проіснувала до 1917 р. Переключившись на бібліотеку, він зайнявся складанням «Каталогу російських книг бібліотеки Бортневського».

Після смерті комісіонера Г. І. Белого поставки книг в університетську бібліотеку зазнавали деяких перебоїв, тому рада університету змушена була вдатися до оперативних дій і доручила проф. І. В. Ягичу, який перебував на той момент у столиці, дізнатися, на яких умовах відомі книгопродавці пого-

дилися б бути комісіонерами ІНУ. Перебуваючи вже комісіонером Казанського, Київського, Дерптського і Харківського університетів, книготорговець, купець 2-ї гільдії Дмитро Юхимович Кожанчиков (1821–1877) запропонував формальні умови, які цілком підійшли Новоросійському університету. В 1872 р. Д. Ю. Кожанчиков був призначений комісіонером ІНУ. Однак він дуже несправно доставляв те, що виписувалося для бібліотеки університету, тобто книги та різного роду публікації. Його незадовільна діяльність змусила правління університету звернутися до В. І. Белого з проханням погодитися бути комісіонером із доставки книг. Останній представив більше «запорок в справності», і тому правління просило затвердити його й негайно замовити журнали і газети на 1875 р.¹⁹ Так В. І. Белий став не тільки новим власником книгарні Г. І. Белого, а й наступником свого брата в книжковій торгівлі, крім того, посередником у справі доставки вітчизняних книг для бібліотеки ІНУ.

І все ж послуги комісіонерів не завжди встигали задовольняти потреби читаючої когорти Новоросійського університету. З доповіді проф. О. О. Кочубинського від 9 березня 1882 р.: *«теперь уже половина марта, а от многих петербургских журналов мы имеем только книжки за январь («Ист. вестник» и «Русская старина»). Из газет известно, что еще 1 марта вышли мартовские книжки названных периодических изданий. Неисправность в доставке падает на нашего комиссионера, который получает известный процент с каждого экз. подписки. В виду того, что редакции охотно входят в условия даже с частными подписчиками, получая, например, плату с рассрочкой, я полагаю бы непосредственно подписываться на русские издания в редакциях, напр., через правление, помимо комиссионера: вопрос об уплате через месяц-два не может встретить затруднений в редакциях. Вместе с этим, я просил бы совет подписаться на местный одесский журнал «Юг». Он не может не быть интересным для ИНУ именно своими местными материалами»*²⁰.

У 1880-і рр. Новоросійський університет заявив про намір укласти умови з доставки російських книг і журналів з книгопродавцем Єлисеєм Петровичем Распоповим (1844–1904)²¹. Купець, спадковий почесний громадянин півдня Росії, Є. П. Распопов був одним із перших одеських букіністів. Торгівлю старими книгами він почав у крихітній лавці на старому базарі біля вежі з годинником. Завдяки відмінному знанню старої книги і комерційній хватці Є. П. Распопов розширив справу і переніс свій магазин у центр міста, де він володів книжковими складами й громадською бібліотекою, а згодом став комісіонером Державної канцелярії та Академії наук²². Після смерті батька володіння книжковим магазином у Одесі перейшло до Володимира Єлисейовича Распопова (1871–1914). У 1903–1905 рр. магазин легально видавав і продавав низку книг з соціології, етики, політичної економії, природознавства й з інших галузей знань²³. Розміщувався магазин у відкритому після урочистого освячення 23 січня 1900 р. «Пасажі» на Преображенській вулиці.

Через деякий час на місці книгарні В. Є. Распопова влаштувалася Одеська філія респектабельної книгарні «Товариство О. С. Суворіна «Новий час». Засновником цього товариства був постійний комісіонер із доставки

платних російських видань бібліотеці Новоросійського університету Олексій Сергійович Суворін (1834–1912) – відомий петербурзький журналіст і видавець²⁴. Книговидавничу діяльність він розпочав у Петербурзі в 1872 р. випуском «Русского календаря». У 1878 р. відкрив книжковий магазин і друкарню, яку одним із перших обладнав ротаційними машинами із застосуванням стереотипу, використовував фотоцинкографію. У 1880-х рр. у друкарні О. С. Суворіна працювали вже сотні робочих, при ній відкрилася спеціальна школа типографського учнівства. Власна друкарня, газета, мережа книжкових магазинів (у тому числі й за кордоном), монопольне право на торгівлю видавничою продукцією (газетами, журналами, книгами й листівками) на залізницях, пристанях, на Кавказьких і Староруських мінеральних водах давало підставу вважати його «книжковим магнатом». За 40 років видавничої діяльності О. С. Суворін випустив приблизно 1600 видань універсальної тематики загальним тиражом 6,5 млн примірників. О. С. Суворін володів книгарнями в Петербурзі (три), Москві, Харкові, Ростові-на-Дону, Саратові та Одесі²⁵. Широко практикував продаж друкованих творів на залізницях, створивши для цього спеціальне «контрагентство О. С. Суворіна і К^о». У 1910 р. він перетворив своє видавництво в Акціонерну компанію «Товариство О. С. Суворіна «Новий час», яке проіснувало до жовтня 1917 р. В авторитетному одеському книжковому магазині товариства О. С. Суворіна не тільки продавали нові книги з різних галузей знань, але тут також проводили передплату на різноманітні газети й журнали²⁶.

Серед постачальників іноземних книг був ряд чудових діячів. У листопаді 1865 р. рада Новоросійського університету одногосно обрала своїм комісіонером фірму ще одного книготорговця – Йоганна Якоба Дейбнера (1781–1838)²⁷. Історія німецьких книготорговців і видавців Дейбнерів налічує сім поколінь. У Ризі в 1806 р. почав працювати головний магазин фірми, а трохи згодом також і видавництво, які об'єдналися в фірму «J. Deubner». Були відкриті філії в Москві та Одесі. Книжковий магазин в Одесі фірми І. Дейбнера з 1863 р. розміщувався на вул. Дерibasівській, в будинку Грецького училища. Після смерті засновника, фірму очолили його сини – Карл Август (1813–1868) і Вільгельм (1817–1872), який відкрив філію також і в Санкт-Петербурзі²⁸. Повіреном у торгових справах В. Дейбнера в Одесі був німецький підданий Густав Шлейхер, який згодом відкрив свою справу під книготорговельною фірмою «Г. Шлейхер і Р. Фрейліх».

У 1875 р. рада обговорювала умови книготорговця Ф. А. Брокгауза, який запропонував свої умови університету. Через нього була допущена приватна виписка книг, за прикладом колишньої виписки у берлінського торговця Кальварі. У 1876 р. Брокгауз став комісіонером іноземної літератури²⁹, але вже в наступному році в країні були введені нові порядки цензурного огляду, що привели до ускладнень в отриманні книг і періодики з-за кордону, на що відразу відгукнулися професори університету³⁰. В одному з виступів на раді професорів прозвучала така пропозиція І. І. Мечникова: *«считаю своей обязанностью обратить внимание совета на необходимость изменения существующей»*

ющих правил получения книг и хранения журналов. В течение 3-х месяцев комиссионер ИНУ Брокгауз прислал всего два транспорта новых книг, в числе которых, однако, не находится многих сочинений первостепенной важности, давно поступивших в продажу. Вместо них он выслал разные популярные книжонки, не имеющие никакого значения. Между книгами второй присылки не находится ни одной по предмету зоологии, между тем, как в действительности их вышло несколько и притом очень важных (напр.: *Mittheilungen aus der zool. Station in Neapel, Jhering. Das Peripherische Nervensystem* и др.). Брокгауз настолько небрежен к нашему университету, что не высылает даже книги, прямо выписанных от него... Вынужденные брать книги у местных книгопродавцев, не состоящих комиссионерами университета, мы платим им дорожке и к тому же должны платить за отправку назад присылаемых Брокгаузом ненужных книг. По моему мнению, нам остается сделать нашими комиссионерами только Дейбнера и Руссо и ограничиться Брокгаузом только для выписки журналов, что удобнее при его посредстве»³¹.

У 1879 р. радою університету було призначено спеціальну комісію «для вишукування найкращих способів книжкового комісіонерства» в складі 3-х осіб (І. І. Мечников, О. С. Трачевський і Н. П. Кондаков), яка доповідала про те, що вважає вкрай незадовільним у практичному відношенні спосіб отримання книг через Лейпцизького комісіонера Брокгауза: «комісіонерство Брокгауза, мало радея о пользе ун-та и принятых на себя обязанностях, доставляет ун-ту книги позднее, чем они оказываются у местных книгопродавцев, самые присылки редки, а, главное, выбор книг, будучи явно случайного характера, не соответствует потребностям университета и между книгами присылается много популярных, или вовсе лишенных научного знания и при том, иногда на языках мало употребительных (напр., на португальском, румынском, шведском и пр.), тогда как вовсе не высылаются многие важнейшие издания, которые приходится выписывать и более дорогою ценою через местных книгопродавцев. Отсылая много книг обратно, ун-т напрасно тратится на пересылку. Наконец, самый способ получения и выписки книг через отдаленного комиссионера, с которым необходимо по всякой мелочи переписываться, крайне неудобен для профессоров и университетской администрации»³². З погляду на це, комісія запропонувала припинити виписку книг через Брокгауза і прийшла до висновку, що необхідно повернутися до колишнього способу комісіонерства через місцевих книгопродавців, причому вважала за потрібне вибрати для книг німецькою мовою фірму «Шлейхер і Фрейліх», а для книг французькою – книготорговця Руссо. Фірма «Шлейхер і Фрейліх» зобов'язувалася доставляти німецькі книги, беручи на себе всі витрати на виписку і доставку, і рахуючи марку в 45 к. (або ж по вартості курсу зі знижкою з неї 6 %). Вона ж доставляла німецькі журнали. Що стосується антикварних виписок, то фірма при цьому не отримувала сама ніякої знижки і ще сплачувала своїм комісіонерам певні відсотки, брала на себе всі потрібні витрати. При отриманні газет і книг поштою, фірма до зазначених умов додавала витрати на поштову пересилку.

Поточне комплектування бібліотеки іноземними книгами істотно змінилося. Якщо в перші роки існування університету основними постачальниками були іноземні фірми, то починаючи з середини 1870-х рр. XIX ст. ними стали одеські книгопродавці. Фірма одеського 2-ї гільдії купця Георгія Івановича Руссо (1839–1910) постачала університету французькі та італійські книги, рахуючи франк і ліру в 40 к.; журнали та інші періодичні видання, рахуючи франк у 48 к., як і антикварну книгу з тією ж оцінкою³³. У 1883 р. університет відновив на новий термін умови з продавцями книжок німецьких і англійських книг через Шлейхера, потім – Фольганті, а французьких та італійських – через Руссо³⁴. Згодом і Фольганті, як німецький підданий, був повністю замінений Г. І. Руссо, який запропонував свої послуги з доставки всіх іноземних видань.

Ціни, за якими книготорговці постачали зарубіжну літературу в університет, співпадала з цінами, які вказані в єдиних для всіх іноземних книготорговців каталогах: лейпцизькому (Hinrichs), французькому (Bibliographie de la France par Veuchot), бельгійському (Bibliographic de la Belgique), італійському (Bibliografia Italiana), англійському (The publishers circular). Ці каталоги постачались в університетську бібліотеку безкоштовно відразу після публікації. Наявність офіційно затверджених комісіонерів не позбавляло бібліотекаря права одночасно замовляти і купувати книги та журнали у інших книгопродавців. Торговець повідомляв бібліотекаря, які книги є в продажі та коли вони можуть бути доставлені. Бібліотекар стежив за тим, щоб куплені через книготорговців книги, були отримані протягом року. В кінці року він подавав до ради списки книг, що надійшли до бібліотеки. Відтепер бібліотекар був поставлений радою у суворі рамки контролю за діяльністю бібліотеки, особливо за комплектуванням її фондів. Надходження до бібліотеки відбувалися не тільки за контрактами, укладеними з продавцями книг, а й купувалися безпосередньо у приватних осіб. В університеті вже давно склалася наступна практика: професори й викладачі, які виїжджали у відрядження, у відпустку в інші міста Росії або за кордон, як правило, купували нові книги за своєю спеціальністю; приїхавши до університету, вони здавали їх бібліотекаря, який передавав рахунки для оплати в правління університету. Рада Новоросійського університету виявляла винахідливість у практичному налагодженні системи придбання нових видань: через російських і закордонних комісіонерів, яких вона визначала сама; через обмін з іншими університетами, включаючи європейські; через закупівлю особистих бібліотек власних університетських професорів. Широко практикувався книгообмін дублетних видань на основі листування, який проводився між бібліотекою Новоросійського університету з відповідальними за цю роботу співробітниками інших бібліотек. З огляду на крайню бідність деяких відділів нашої бібліотеки, Міністерство народної освіти клопотало про передачу в університет дублетів видань з інших книгозборищ та наукових установ. Відомо, наприклад, що Імп. Академія наук відгукнулася на схожі прохання: *«конференция Академии, вследствие отношения статс-секретаря Головина, желая оказать зависящее от нее содействие пополнению б-ки ИМУ, в заседании общего собрания 16 апреля 1865 г., ре-*

шила: *предоставить ей те из дублетов академической библиотеки, которые без ущерба для оной, могут быть в него переданы, а из изданных академией сочинений - те, которые имеются на книжном складе, препроводив каталоги изданных академией сочинений*³⁵. Але найчастіше бібліотека поповнювалася дублетними книгами з бібліотек інших університетів за перевіреними цензурою списками.

Згодом Новоросійський університет сам брав участь у книгообміні, отримуючи видання інших організацій в обмін на свої. Так, в одному з засідань вченої ради редактор «Записок ІНУ» проф. О. С. Павлов доповідав наступне: *«в октябре минувшего года комиссионер Британского музея в Лондоне, СПб. книготорговец Девриен, обратился ко мне с просьбой о высылке по заказу музея, одного экземпляра, изданного в 8-м томе «Записок» «Номаконона при большом Требнике». Не имея сам отдельного оттиска, я выслал в музей полную серию наших записок и просил ихнего главного библиотекаря донести об этом до сведения начальства музея и также, не найдутся с их стороны некоторые издания для пожертвования нашему университету. Ныне гл. библиотекарь Джонс (в письме от 10 дек. 1874 г.) уведомил меня, что совет доверенных директоров музея (trustees) принял наши записки с благодарностью и предложил в дар ИНУ 10 своих изданий (ценою пригл. на 800 р.), список которым при сем прилагается. Т. к. эти издания составляют весьма ценный вклад в нашу библиотеку, то я честь имею просить совет: 1) выразить доверительным директорам музея, от своего имени, признательность за это пожертвование; 2) включить Британский музей в число постоянных получателей наших записок; и 3) в виду запроса, с которым обращается ко мне г. гл. библиотекарь, о том, каким образом пожертвованные издания должны быть пересланы в Одессу, уведомить начальство музея, что дирекция Русского общества пароходства и торговли изъявила готовность транспортировать эти издания на одном из своих пароходов и дала о том знать своему агенту в Лондоне»*³⁶.

Книги, які пропонувалися для обміну, мали бути в гарному стані, без дефектів. Старі книги, що вийшли з ужитку, не приймалися або приймалися із значним зниженням їх вартості. Оцінка запропонованих книг проводилася на основі каталогів книжкових магазинів. Всі бажаючі провести книгообмін попереджали про це раду, яка давала відповідні розпорядження бібліотекарю. Бібліотекар складав список отриманої літератури й виставляв його в професорській лекторії. Частина закордонних видань бібліотека отримувала через «Комісію з міжнародного обміну видань і мистецтв»³⁷, яка була при Міністерстві народної освіти³⁸. При Комісії було створено спеціальний фонд для потреб міжнародного книгообміну. Особливу увагу приділяли взаємному обміну офіційними законодавчими матеріалами. В результаті всіх цих організаційних перетворень міжнародний книгообмін стабілізувався і в останній чверті ХІХ ст. став одним із основних джерел обміну національною друкованою продукцією між країнами.

Ще один спосіб комплектування – активне формування фонду бібліотеки за рахунок власних друкованих видань. Зростання економіки в результаті проведених реформ в середині XIX ст. проявилось, в тому числі, в різкому збільшенні обсягу книжкової продукції та змінами в їх тематиці. Головними центрами книговидавничої справи стали Петербург, Москва, Варшава, Київ, Одеса. У загальному обсязі виданих книг університетські підручники і навчальні посібники займали лівову частку, їх тиражі сягали 40 тис. примірників. Виникли різні форми кооперативних способів друку, які поклали початок розвитку сучасних університетських видавництв. Всі університети Росії, що відкрилися до появи університету в Одесі, мали автономне управління і створювали друкарні та книготорговельні структури з випуску й поширення навчальної та наукової літератури. Видавничий бум торкнувся Новоросійського університету з 1870-х рр. Викладачі були зобов'язані передавати до бібліотеки по два примірники своїх робіт, тому поточні надходження літератури за галузями знань стали значно поповнювати фонд безкоштовними надходженнями від викладачів.

З першого року діяльності Новоросійського університету його професура клопотала про дозвіл заснувати при ньому власну друкарню. Як приклад можна привести подання ректора до ради від 17 листопада 1869 р.: *«Четырехлетний опыт показал всю неудовлетворительность теперешнего порядка печатания записок, протоколов и др. университетских работ по заказу в сторонних типографиях. Не говоря уже о дороговизне платы, при настоящем порядке университетские работы выходят из печати далеко не своевременно, а нередко и в неудовлетворительном виде. Иногда проходят целые месяцы, в течение которых унив. заказы остаются в типографии без всякого движения. Главная причина медленности работ заключается в том, что при малочисленности в Одессе типографий, они постоянно завалены множеством заказов, более выгодных для типографий, чем унив. работы. Есть и др. важные неудобства при заказе унив. работ в частных типографиях. При ун-те всегда возможны специальные работы, входящие в состав записок или издающиеся отдельными сочинениями (напр. по славянскому и русскому праву, истории рус. литературы и пр.), при печатании которых нередко требуется особенный шрифт; частной типографии нет смысла обзаводиться таким шрифтом только для унив. работ. Отсюда – полная невозможность своевременного обнародования унив. изданий и протоколов, что вредно отражается на общем ходе дел и на научных занятиях профессоров. Единственное средство к устранению указанных неудобств – в учреждении унив. типографии. По собранным мною сведениям оказывается, что на обзаведение всеми необходимыми типографскими принадлежностями: на покупку машин, станков, шрифтов и др. потребуется до 13 тыс. руб., как это видно из прилагаемого при сем расчета цен. Что касается управления типографией, то непосредственное заведывание ею правлением ун-та потребовало бы, конечно, значительных издержек, как видно из прилагаемого при сем расчета, но и такие издержки можно устранить отдачей типографии в арендное содер-*

жание, как это делается в др. ун-тах, имеющих собственные типографии. В Киеве, напр., типография почти ничего не стоит ун-ту, который иногда имеет даже возможность извлекать порядочный доход от нее. То же могло бы быть и у нас, т. к. при хорошем ведении дела, первоначальные издержки могли бы через несколько лет и вовсе окупиться. Имею честь предложить совету обратиться к г. попечителю с просьбою об исходатайствовании решения учредить типографию при нашем ун-те и об ассигновании потребных на то средств из остаточной суммы на содержание ун-та»³⁹. На превеликий жаль, Новоросійський університет, незважаючи на численні прохання, звернені надалі до попечителів Одеського округу і до міністрів народної освіти, так і не отримав своєї власної друкарні. Найчастіше йому доводилося друкувати свої роботи у друкарні Генріха Ульріха, що знаходилася у двоповерховому прибутковому житловому будинку в Червоному провулку⁴⁰.

Надходження нових книг у бібліотеку відбувалося також шляхом придбання цілих книжкових колекцій та шляхом отримання таких в дар після смерті їх власників.

Першим значним книжковим придбанням Новоросійського університету була бібліотека відомого польського славіста, бібліографа, етнографа та мандрівника Анджея Кухарського (1795–1862). Під час мандрівки слов'янськими землями, а також подорожей до Німеччини, Австрії та Італії, які молодий славіст розпочав у 1825–1830 рр. «для удосконалення в літературі слов'янських мов»⁴¹, у величезній кількості купувалися книги та брошури, у тому числі навіть такі, «про існування яких не знали місцеві записні бібліофіли»⁴². Через кілька років, не залишаючи педагогічної діяльності, А. Кухарський повернувся до своїх філологічних досліджень і продовжував поповнювати свою бібліотеку необхідними для них виданнями, також і рідкісними.

У різних країнах проявляли інтерес до книжкового зібрання, яке залишилося після смерті власника. Долю бібліотеки вирішив приїзд у Петербург попечителя Одеського навчального округу А. А. Арцимовича. Навесні 1865 р., ще до офіційного відкриття Новоросійського університету, було отримано дозвіл міністра народної освіти на покупку зібрання Кухарського для нового навчального закладу та були виділені спеціальні асигнування (5500 руб.). Крім того, із суми, пожертвованої дворянством Бессарабської області на утримання щойно відкритого університету, було вирішено видати 500 рублів сріблом на добові В. І. Григоровичу⁴³, якого було відправлено у відрядження влітку 1865 р. до Варшави з метою оглянути бібліотеку А. Кухарського та привезти її в Одесу⁴⁴.

14 червня 1865 р. В. І. Григорович у телеграмі на ім'я попечителя Одеського навчального округу А. А. Арцимовича повідомляв про прийняття книг. У своєму відгуку про це зібрання він писав, що воно містить у собі цінне зібрання карт і книг з етнографії та філології, перш за все – «важливі матеріали

для філології слов'янської». На думку вченого, поряд з великими колекціями лексиконів і граматик дана бібліотека містила багато рідкісних матеріалів для вивчення південних слов'ян, а з північно-західних – для лужичан⁴⁵.

Десять ящиків книг, що прибули до Одеси залізницею, були записані до основного фонду фундаментальної бібліотеки університету та розподілені між її різними відділами. У «Відомостях до звіту Бібліотеки Новоросійського університету за 1865 р.» зазначено, що куплена бібліотека нараховувала 2476 назв книг у 3233 т., 333 назви книг і атласів у 1282 аркушах і 10 рукописів у 10 томах⁴⁶.

Тут представлені книги на більш ніж двадцяти мовах: слов'янськими (польською, російською, сербською, хорватською, чеською, словацькою, словенською, верхньо- і нижньолужицькою, українською, болгарською), латинською, старогрецькою, німецькою, французькою, англійською, італійською, албанською, грецькою, румунською, турецькою, литовською, вірменською, болгарською, естонською, фінською, єврейською, чуваською, монгольською, циганською мовами й на санскриті.

Професійні інтереси А. Кухарського визначили склад зібрання, яке формувалося як бібліотека вченого-славіста: представлено близько 600 назв зі славістики (тобто $\frac{1}{4}$ усієї колекції), разом із виданнями з загального мовознавства, літературознавства та художньої літератури неслов'янських країн (близько 200 назв). Це становило близько третини всіх видань. Значна частина колекції – це богословська і богослужбова література, книги з історії церкви (понад 300 назв), а також твори античних авторів (117 назв). Серед книг з історії слов'янських народів (164 назв.) найбільше книг з історії Польщі (100 назв.); історії неслов'янських країн присвячено 178 назв книг. У колекції значне місце займали книги з етнографії, географії та описи подорожей (більше 150 назв.), книги з педагогіки, статистики, права, а також і книгознавча література.

Важливою частиною зібрання були картографічні видання. Серед них відзначимо карти й атласи, видані відомим географом XVI ст. Герардом Меркатором, славетним німецьким картографом Ж.-Б. Гоманном і його спадкоємцями, а також французьким географом М. Сансоном. Найкраще були представлені географічні карти й атласи слов'янських земель. За оцінкою А. Д. Іванівського, *«жодна бібліотека в Європі не має подібного зібрання, оскільки воно містить понад 1000 карт слов'янських земель, виданих за всіх часів, починаючи з найдавніших видань до новітніх атласів»*⁴⁷. На жаль, у роки Великої вітчизняної війни картографічний фонд університетської бібліотеки (17 тис. аркушів), до складу якого входили рідкісні карти, атласи та портулани з особистих зібрань, був знищений⁴⁸.

У колекції Анджея Кухарського представлено значну кількість досить рідкісних стародруків і раритетів XIX ст., що представляють великий інтерес як для фахівців, так і для бібліофілів. Загальна кількість стародруків (не враховуючи видань з невстановленою датою виходу), зафіксованих в інвентарній книзі університетської бібліотеки, – 501 од., тобто $\frac{1}{5}$ частина колекції (XV ст. – 1, XVI ст. – 18, XVII ст. – 57, XVIII ст. – 425). Стародруки з

зібрання А. Кухарського, що збереглися у фонді університетської бібліотеки, є предметом спеціальних досліджень співробітників відділу рідкісних книг і рукописів⁴⁹.

У подарованій університету в 1865 р. бібліотеці статського радника І. О. Свиридова (близько 500 од.) слід відзначити великий розділ з медицини, що серед інших містив видання XVII ст. Низка цінних книг знаходилася в колекції (понад 2 000 од.), яка була придбана у доцента П. М. Полевого в 1866 р. У 1867 р. університет отримав дар надвірного радника А. С. Петровського, присланий Імператорською публічною бібліотекою (видання XVII–XVIII ст.). Рада попечителів притулку О. С. Таранова-Белозерова в Сімферополі передала університетській бібліотеці 22 рукописи XVII–XVIII ст.⁵⁰

Одним із важливіших книжкових придбань бібліотеки Новоросійського університету було цінне зібрання стародрукованих видань з бібліотеки польського юриста та історика сенатора Ромуальда Губе (1803–1890), яка містила переважно юридичні тексти, починаючи від найдавніших джерел права, коментарів до перевидань кодексів, виконаних у XVI–XIX ст., і спеціальних досліджень.

Ромуальд Губе був автором ряду оригінальних праць з історії слов'янського, бургундського, італійського права, досліджував історію рецепції римського та візантійського права слов'ян, однак його історико-правова спадщина вміщує, передусім, найважливіші праці з польського права XIII–XIV ст.⁵¹

І сучасників, і дослідників наступних поколінь вражала величезна ерудиція вченого, добре знайомого з джерелами не тільки слов'янського, німецького, французького, але й іспанського та скандинавського права. У цьому немає нічого дивного: Р. Губе збирав джерела права протягом більш ніж 40 років. На момент купівлі Новоросійським університетом зібрання перевищувало 10 тис. томів. Колекція отримала високу оцінку далеко за межами Російської імперії. Французький історик права Г. Баскль де Лагрез писав про неї: *«У наші дні здійснено спробу скласти повну колекцію законів, регламентів, статутів всіх століть та всіх країн світу. Ця грандіозна ідея належить Росії. Сенатор Губе об'їхав найвіддаленіші країни в справі розшуку законодавчих пам'яток давніх і сучасних»*⁵². Сам власник був також досить високої думки про повноту своєї колекції, гадаючи, що у ній представлені «законодавчі пам'ятники всіх часів та всіх народів». Польський правник мав намір видати каталог своєї бібліотеки, яка, за його словами, була «сформована з метою бути за основу у роботі з всезагальною історією законодавства», але задум цей був здійснений лише частково.

Більша частина цього унікального зібрання опинилась у Новоросійському університеті. Бібліотека Ромуальда Губе привернула увагу спеціалістів юридичного факультету університету невдовзі після його утворення. Викладачі факультету вирішили за необхідне придбати її для академічних цілей. У протоколі засідання ради університету 17 січня 1868 р. зазначалось: *«бібліотека сенатора Губе головним чином складається з джерел права, зібраних у системі та у можливій повноті, а в університетській бібліотеці відділ цей*

ледь існує, тому факультет гадає, що придбання цієї бібліотеки було б надзвичайно корисним для його інтересів [...]»⁵³.

Для огляду цієї колекції на вакаційний час 1868 р. був відправлений екстраординарний проф. університету Ф. І. Леонтович, спеціаліст з історії держави та права, у 1869–1877 рр. – ректор Новоросійського університету, який дав їй надзвичайно високу оцінку⁵⁴. Його аргументація виявилась переконливою, і пропозиція була підтримана керівництвом університету.

Кінцева ціна, яку установив Р. Губе за свою колекцію, склала 19000 руб. Восени 1868 р. було отримано дозвіл використати залишок від утримання університету в 1868 р. на купівлю бібліотеки та інші витрати, пов'язані з її транспортуванням із Варшави до Одеси. 23 грудня 1868 р. необхідна сума була надіслана⁵⁵. У кінці листопада 1868 р. проф. Ф. І. Леонтович був відраджений до Варшави для прийняття книг. На початку 1869 р. фонди університетської бібліотеки збагатились цим унікальним зібранням (6085 назв у 8098 томах). У 1870 р. Р. Губе, який залишив у себе частину книг з польського законодавства, надіслав ще 2 праці. Таким чином, нове надходження нараховувало 8100 томів.

Розміщення цього зібрання тривало досить довго та вимагало перепланування приміщень. Колекція сенатора Губе влилась до загального фонду університетської бібліотеки та поповнила колекцію юридичної та історичної літератури, в першу чергу, розділи «Зібрання пам'ятників і джерел права та тлумачення на них», «Праці, що викладають історію права того чи іншого народу», «Порівняльна історія права», «Пам'ятники й джерела слов'янських прав», джерела й літературу з римського права, праці з історії візантійського права, з карного, громадянського, міжнародного й церковного права.

Книги з колекції Ромуальда Губе були зазначені у друкованому «Каталозі бібліотеки Імператорського Новоросійського університету» (вміщені до загального реєстру назв без вказування провенієнцій). На момент отримання колекції в інвентарній книзі університетської бібліотеки зафіксовано більше 40 рукописів, у тому числі тексти XVI–XVIII ст. (внесені також до «Каталогу рукописів Імп. Новоросійського університету»)⁵⁶.

Окрім рукописів, зібрання Р. Губе містить значну кількість стародрукованих видань – не менше 2150 назв, тобто більш ніж третини придбаної колекції. Найбільш цінною та найбільш вивченою частиною даного книжкового комплексу є видання XV–XVI ст.⁵⁷

Представлені видання на 11 мовами. Це головним чином європейські юридичні пам'ятники найрізноманітнішого змісту та призначення: звичаєве, канонічне, цивільне, кримінальне права; статuti та нормативні акти окремих феодальних правителів; трактати юристів-теоретиків і практиків.

Велике зацікавлення викликають збірники місцевого звичаєвого права міст Італії, німецьких земель і міст, французьких провінцій, а також пам'ятники права Кастилії, Каталонії, Валенсії, Біскаїї. Унікальним є конволют, у якому переплетені укази іспанських королів Фердинанда II Католицького, Карла V та Філіпа II й окремі постановлення кортесів. Рідкісними для вітчизняних книго-

сховищ є англійські та скандинавські видання XVI ст. У слов'янському відділі виокремлюються джерела з чеського права.

Надходження з книжкового зібрання Р. Губе зіграли важливу роль у формуванні університетської колекції рідкісних видань, визначив її академічний характер і домінування юридичної літератури. У результаті придбання книжкового зібрання Р. Губе університетська бібліотека значно поповнилась західно-європейськими стародруками, у тому числі – раритетами. Звернення до цієї частини зібрання є цінним матеріалом як для історико-юридичних, так і для книгознавчих досліджень⁵⁸.

Іменні колекції

Наприкінці XIX ст. бібліотека отримала в дар прекрасні приватні книжкові зібрання графа О. Г. Строганова та майоратного дому Воронцових в Одесі.

Змінивши чимало посад як на військовій, так і на цивільній службі, виходець з одного із найзнаменитіших дворянських родів Російської імперії Олександр Григорович Строганов (1795–1891) у 1855–1862 рр. займав посаду Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. Одеса залишалася постійним місцем проживання графа і після його відставки. При цьому граф О. Г. Строганов брав активну участь у громадському та культурному житті міста. Він був одним з членів Одеського міського громадського управління, більше 20 років був президентом Одеського товариства історії та старожитностей. Олександр Григорович підтримував діяльність «Російського товариства пароплавства і торгівлі», був одним з активних діячів Товариства сільського господарства Південної Росії. За заслуги перед містом граф О. Г. Строганов був удостоєний звання «першого вічного громадянина Одеси». До Одеси він перевіз із Петербурга свою особисту бібліотеку, яка, за його заповітом, у 1896 р. була передана Новоросійському університету, відкриття якого граф всіляко підтримував.

На основі цього багатого книжкового зібрання був створений Строганівський іменний фонд університетської бібліотеки, який завжди зберігався відокремлено і який налічує 18 891 одиниць книг і періодичних видань другої половини XVI–XIX ст. російською, французькою, польською, англійською та німецькою мовами.

Зібрання книг пов'язане, перш за все, зі службовою кар'єрою власника, перипетіями його долі і своєрідністю характеру та інтересів. Тому в книгозбірні широко представлені твори з судочинства, права, управління, фінансів, медицини, військової справи тощо.

Військова кар'єра графа представлена добіркою книг з військової справи, серед них роботи про бойові розрахунки, праці з військової топографії, артилерії, фортифікації.

Значна частина бібліотеки присвячена різним аспектам права. Це зібрання законів, указів, інструкцій, кодексів, книги з кримінального права, історії пенітенціарної системи, діяльності поліції російською, французькою та німецькою мовами. Перебуваючи в Польщі, О. Г. Строганов зібрав вели-

ку кількість законодавчих актів польською мовою, а також колекцію журналів за 1830–1831 рр. Серед книг з питань міжнародного права є видання, присвячені Суецькому каналу, в тому числі з автографом будівельника каналу Ф. М. де Лессепа.

Майже третину Строганівського фонду складають книги з прикладних наук, перш за все – медицини і адміністративних питань охорони здоров'я. Під час перебування у Франції 47-річний О. Г. Строганов протягом трьох років відвідував лекції на медичному факультеті Сорбонни. Тому не дивно, що в його книгозбірні є велика кількість книг з медицини, а саме – анатомії, фізіології, хірургії та офтальмології.

Значну частину бібліотеки представляють книги з історії, серед яких чимало прикладів україніки. Відзначимо рідкісні видання, в тому числі епохи Великої французької революції і Паризької комуни.

Завдяки своєму службовому становищу О. Г. Строганов зміг зібрати колекцію видань, заборонених цензурою на території Російської імперії, в тому числі – видання Вільної російської друкарні О. І. Герцена. В даний час у складі Строганівського фонду є 35 примірників видань, заборонених царською цензурою.

У бібліотеці О. Г. Строганова були зібрані цінні матеріали для вивчення історії суспільного життя і міського самоврядування в Одесі, статuti і звіти різних міських організацій, каталоги виставок. Широко представлені довідкові видання (адреса-календарі, пам'ятні книжки, путівники). Добірка художньої літератури типова для дворянської бібліотеки XIX ст. Особливої згадки заслуговує картографічна частина зборів.

Самою престижною і знаменитою колекцією найстарішого книгосховища на Півдні України є багатюще книжкове зібрання родини Воронцових. Бібліотеки Воронцових перебували в Петербурзі, Москві, в родовому маєтку Андріївське Володимирській губернії, в Алуці, в маєтку дружини М. С. Воронцова – Єлизавети Ксаверівни (уродженої Браницької) в Мошнах. В Одесі ж розташовувалася бібліотека майоратного будинку Воронцових, яка складалася з книг, рукописів, нот, карт, що збиралися кількома представниками цього знаменитого роду, і успадкована М. С. Воронцовим. У 1823–1854 рр. він обіймав посаду Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора.

Останнім власником і збирачем фамільної бібліотеки був Семен Михайлович Воронцов (1823–1882). Він служив у цивільному відомстві, в армії, а в 1863–1867 рр. С. М. Воронцов був обраний міським головою Одеси. Прихильник античної археології, він був першим президентом Одеського товариства витончених мистецтв, членом Одеського товариства історії та старожитностей. Очевидно, саме при ньому книги, періодичні, нотні та картографічні видання були помічені есклібрисами-наклейками, виготовленими для бібліотек князя в Петербурзі, Алуці та Одесі.

Після смерті Семена Михайловича його вдова, княгиня М. В. Воронцова, звернулася до ректора університету С. П. Ярошенко з листом, в якому,

зокрема, говорилося: *«покійний чоловік мій Князь Семен Михайлович Воронцов духовним заповітом, затвердженим С.Петербурзьким Окружним Судом 24 червня 1882 року до виконання, залишив мені у власність все своє рухоме майно, що знаходилося в усіх його квартирах; словесно чоловік мій передав мені різні розпорядження свої і бажання, які я обіцяла йому свято виконати; одне з цих бажань самих полум'яних, неодноразово їм повторене – було віддати його бібліотеку, яка перебувала в майоратному будинку в Одесі, Новоросійському університету в знак /1/ його палкої любові до к[олишнього] Рішельєвського ліцею, де він отримав свою вищу освіту»*⁵⁹ (Додаток 7).

Лист княгині було опубліковано в місцевій та столичній пресі. Пізніше княгиня Воронцова ще раз підтвердила свій намір передати бібліотеку в дар Новоросійському університету⁶⁰.

Проте для виконання цього побажання князя С. М. Воронцова знадобилося більше 10 років. Негайній передачі бібліотеки до університету перешкодила багаторічна судова тяганина між Марією Василівною Воронцовою і спадкоємцями сестри її покійного чоловіка, Софії Михайлівни – графами П. А. і М. А. Шуваловими. Визнані майоратними спадкоємцями князя Воронцова, Шувалови претендували на рухоме майно майоратного будинку князів Воронцових. Суть розбіжностей була викладена у повідомленнях про судовий процес та опублікована в пресі⁶¹.

На шпальтах «Одеського листка» повідомлялось, що бібліотека майоратного будинку, заповідана С. М. Воронцовим Новоросійському університету, «в числі іншого рухомого майна, що перебувало в майоратному будинку, була предметом спору між дружиною покійного князя, М. В. Воронцовою, і спадкоємцем майората, графом Шуваловим-Воронцовим»⁶². Окружний суд, де розглядалася справа, відмовив графу Шувалову у позові. Таким чином, рухоме майно, а, отже, і бібліотека, були визнані власністю княгині М. В. Воронцової, і тому ця бібліотека, згідно з волею заповідача, переходила до університету⁶³.

Після смерті М. В. Воронцової в 1895 р. бібліотека перейшла у власність її сина від першого шлюбу камер-юнкера М. О. Столипіна. У договорі про миролюбний розділі рухомості Одеського майоратного будинку Воронцових в окремому пункті було записано: *«значущих в поданій при цьому опису за № 29, що знаходиться в майоратний будинку Князя Воронцова Графа Шувалова, бібліотека надходить в неподільну одноосібну власність камер-юнкера Миколи Олексійовича Столипіна, при цьому Опікунське Управління приймає на себе передачу її у повному обсязі у двомісячний термін, від імені його, Миколи Олексійовича Столипіна, Новоросійському Університету»*. Новий власник підтвердив намір передати книги університету⁶⁴ (Додаток 8). У зв'язку з цим 3 червня 1896 р. правління університету зобов'язало бібліотекаря Л. Ф. Бруна разом з помічниками «приступити до перенесення книг під особистим Вашим і помічників Ваших наглядом, і помістити зазначену бібліотеку в нинішньому залі студентського відділу бібліотеки, а останній перенести в аудиторію № 12. Роботу треба було завершити в двомісячний термін»⁶⁵. 22 червня 1896 р. бібліо-

текар Новоросійського університету Л. Ф. Брун рапортував правлінню університету про те, що протягом десяти днів, з 11 по 21 червня, 90 шаф і полушаф бібліотеки князя Воронцова були перевезені з Воронцовського палацу на Миколаївському (нині Приморському) бульварі в будівлю університету⁶⁶ (Додаток 9). В кінці року Л. Ф. Брун доповів про проведену перевірку наявності книг в бібліотеці по інвентарю (відсутні 26 назв в 35 томах)⁶⁷. Нарешті, 18 січня 1897 р. було повідомлено, що «бібліотека князя Воронцова, що складається з 35 000 томів книг, пожертвувана Новоросійському університету камер-юнкером Миколою Олексійовичем Столипініним, прийнята в університет сповна за описом»⁶⁸.

Сьогодні Воронцовський фонд налічує 13690 назв (52800 томів) більш ніж двадцятьма мовами. За своїм змістом це універсальне зібрання: тут зберігаються книги практично з усіх галузей знань, в тому числі – значна кількість раритетних видань, багато з яких відсутні в найбільших книгосховищах світу

Цінною частиною колекції є стародруки, які зібрали Воронцови як справжні бібліофіли. В даний час у складі Воронцовського фонду Наукової бібліотеки ОНУ зберігається 28 видань XVI ст. Серед них – перший переклад Біблії польською мовою, надрукований в Брест-Литовську 1563 р. Бернгардом Воеводкою з Кракова за рахунок князя Миколи Радзивілла (звідси назва цього видання – Брестська Біблія Радзивіллів).

Бібліографічними раритетами є і англійські політичні памфлети, представлені в бібліотеці Воронцових, і так звані «мазарінади» – памфлети і сатири в прозі та віршах епохи Фронди, спрямовані проти кардинала Мазаріні (70 памфлетів, опублікованих у 1648–1651 рр.).

У бібліотеці М. С. Воронцова, зібраної ним під час перебування командувачем російського окупаційного корпусу у Франції, знаходимо зразки західноєвропейської україніки – творів, що вийшли в світ в Західній Європі, в яких відбилися сюжети історії України. Література епохи Просвітництва представлена у Воронцовському фонді у всьому своєму жанровому і тематичному розмаїтті, в тому числі великою підбіркою енциклопедій і словників. Так за збірниками і окремим виданням п'єс, що зберігаються у фонді, можна відтворити репертуар провідних театрів Франції, Італії, Англії.

Особливе місце в бібліотеках Воронцових займають видання епохи Великої французької революції, серед них чимало бібліографічних рідкостей. Крім офіційних документів і розпоряджень революційної влади, згадаємо зразки рідкісних памфлетів, мемуарну літературу, кілька сотень театральних п'єс. Заслужують на особливу увагу видання контрреволюційні та емігрантські, що є цінними джерелами для вивчення грандіозних подій у Франції кінця XVIII ст.

Окрасою фонду є багата колекція описів подорожей і експедицій у різні країни Азії, Африки, Америки, Австралії, Європи. Важливим джерелом для сучасних істориків, краєзнавців, географів є десятки описів подорожей Україною в XVIII – першій половині XIX ст., які містять багатий матеріал з археології, етнографії та історії нашого краю і його заселення.

Особливий інтерес викликають описи Одеси перших десятиліть історії міста в подорожніх нотатках і нарисах. Крім того, «Одессика» з книжкового зібрання М. С. Воронцова включає праці з історії міста і краю, твори, присвячені його господарському освоєнню, каталоги одеських книжкових крамниць, періодичні та довідкові видання, надруковані в Одесі. Ця частина Воронцовського фонду значно поповнилася С. М. Воронцовим: опубліковані документи і матеріали місцевих органів влади, адрес-календарі, альманахи, видання Товариства сільського господарства Південної Росії та інших організацій, новинки художньої літератури місцевих видавництв.

Слід відзначити багату колекцію європейської періодики (більше 500 назв газет і журналів французькою, англійською, російською, німецькою, італійською, голландською мовами), яка охоплює період з 1630-х до 1680-х рр. XIX ст. Заслуговують на особливу згадку періодичні видання, що виходили в Голландії в останній третині XVII ст. французькою мовою: «Голландський Меркурій», «Історичний і політичний Меркурій», «Універсальна і історична бібліотека», «Новини Республіки словесності», в яких висвітлювалися всі значні події європейської історії тих років, в тому числі – в Україні. У десятках назв періодичних видань середини XVIII ст. відбилися всі перипетії дебатів в європейському Просвітництві.

Періодичні видання епохи Великої французької революції представлені паризькими газетами різних політичних течій. Особливо відзначимо рідкісні роялістські й емігрантські видання знаменитого журналіста і видавця Ж.-Г. Пельт'є. Понад 100 назв англійських газет і журналів дають повне уявлення про життя англійського суспільства XVIII–XIX ст.

Серед одеської періодики виокремлюємо календарі й альманахи з особистого книжкового зібрання Є. К. Воронцової – «Календар на 1832» (Одеса, 1831), «Одеський альманах на 1840 рік» (Одеса, 1831), «Подарунок бідним» і «La Queuteuse» (тобто «збиральниця пожертвувань») за 1834 р.

Крім книг і періодичних видань, у Воронцовському фонді представлені карти й атласи, гравюри, рукописні і друквані ноти та оперні лібрето, що свідчать про різнобічність інтересів, художніх смаків і пристрастей власників зібрання. І хоча багату картографічну колекцію Воронцовського палацу в Одесі в основному втрачено в роки Великої вітчизняної війни, а блискуча колекція західноєвропейської гравюри частково розосереджена в різних музейних та бібліотечних сховищах, збережена частина гравюр по праву є окрасою книгозбірні Воронцовського фонду.

На початку XX ст. до бібліотеки Новоросійського університету було передано значну частину книжкового зібрання відомого російського історика Миколи Карловича Шильдера (1842–1902), що понад століття складає так званий Шильдерівський фонд університетської бібліотеки. Праці М. К. Шильдера, який мав репутацію «кращого в науковому світі знавця епохи імператора Олександра І», користувалися великим успіхом у читача завдяки жвавості та захопливості викладу історичних фактів. Наукові заслуги вченого отримали й офіційне визнання: в 1896 р. він був обраний дійсним членом Імп. Російського

історичного товариства, а в 1901 р. – членом-кореспондентом Академії наук відділення історії та політичних наук.

М. К. Шильдер, який в останні роки свого життя очолював Імператорську Публічну бібліотеку, зібрав власну цікаву колекцію книг і рукописів з історії Росії кінця XVIII–XIX ст., а також із військової історії. У 1902 р. у дочки М. К. Шильдера за 15 тис. рублів були придбані архів і бібліотека покійного. Частину паперів було передано в Російське історичне товариство, а більшість документів (листи та копії з матеріалів епохи Олександра I і Миколи I надійшли до Імп. Публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі.

Оцінюючи бібліотеку М. К. Шильдера, його наступник на посаді директора імп. Публічної бібліотеки Д. Ф. Кобеко писав, що це «зібрання спеціальне, яке складе важливий посібник для тих, хто займається історією 1-ї половини XIX століття. Цей спеціальний характер бібліотеки, безсумнівно, підвищує її цінність»⁶⁹. До складу зібрання входило 6 тис. книг (за іншими даними – 7648 книг), із них 4 тис. іноземними мовами, 700 іноземних та російських журналів, 40 окремих маніфестів, указів і 88 тематичних папок із вирізками й окремими відбитками, а також рідкісні «летючі листки». Після зврнення з фондами Публічної бібліотеки до неї була передана частина бібліотеки М. К. Шильдера (1714 назв у 2051 томах), а інші книги, які виявилися дублетними, були направлені в Новоросійський університет. Крім того, до Одеси вирушили згадані папки з матеріалами (відбитками журнальних і газетних статей, рецензіями тощо). За даними звіту Імп. Публічної бібліотеки до Новоросійського університету було передано 5597 томів, 1734 брошури і 88 папок. Таким чином, в Одесі зберігається основна частина особистої бібліотеки знаменитого історика та діяча російської культури, якого високо оцінювали сучасники як за професійні, так і за людські якості. Наведемо слова з одного із некрологів: «як історичний письменник, він займає почесне місце; як людина – він бездоганий»⁷⁰.

Шильдерівський фонд бібліотеки Одеського (Новоросійського) університету на даний час налічує 4136 назв книг і періодичних видань у твердих палітурках переважно російською, французькою та німецькою мовами. За змістом переважає історична тематика: книги з загальної історії та історії окремих країн.

У фондї є багато заборонених на той час видань, наприклад, «Записки Олексія Петровича Єрмолова про війну 1812 року» (Лондон, 1863), «Державна статутна грамота Російської імперії» (вона була написана у 1818 р. Дешаном і перекладена з французької мови П. А. Вяземським; опублікована у Варшаві у 1831 р. Пізніше за розпорядженням Миколи I з 2000 надрукованих примірників 1576 було конфісковано та знищено).

Численні книги зберегли ознаки читання компетентного читача – помітки власника бібліотеки, зроблені синім або червоним олівцем. Матеріали кожної «шильдерівської» папки можуть стати темою для самостійного дослідження.

Іменний фонд М. К. Шильдера представляє безперечний інтерес для вивчення історії ХІХ ст., характеризує не тільки особу власника, а і його епоху, надаючи читачам можливість побачити цю епоху очима її сучасників.

Аналізуючи всі джерела комплектування бібліотеки Новоросійського університету, можна скласти загальну таблицю кількісного стану фондів за роками (Додаток 10).

Глава 2. Структура бібліотеки

*Фундаментальна бібліотека. Студентський відділ бібліотеки.
Студентська читальня.*

Фундаментальна бібліотека

Структура вузівської бібліотеки – це сукупність її підрозділів, встановлення їх співвідпорядкованості й взаємин, розподіл між ними функцій і повноважень. У розглянутий період характерною рисою внутрішньої організації всіх бібліотек вищих навчальних закладів була наявність головних (фундаментальних), студентських і допоміжних бібліотек. Структура бібліотеки, яка уже склалася, визначила принципи організації обслуговування, але процеси бібліотечної роботи, починаючи від придбання книг, їх інвентаризації та закінчуючи обслуговуванням читачів, виконувалися відокремлено.

У структурі університету його бібліотека завжди відносилася до навчально-допоміжних закладів і представляла собою основну або, як іноді її називали, фундаментальну бібліотеку. Цікаво, що в момент передачі бібліотеки від ліцею університету в ній знаходилася бібліотека, яка належала раніше Х. Стевену⁷¹. Бібліотеку Х. Стевена, яку колишня рада ліцею 25 лютого 1859 р. постановила зберігати окремо від інших книг, рада Новоросійського університету порахувала більш зручно розмістити у сховищі за систематичним принципом, а заборонені книги, які становили окремі зібрання, розподілити за загальним порядком, зробивши позначки в каталозі, що вони заборонені⁷².

В межах університетської бібліотеки існував спеціальний відділ, який займався забезпеченням книгами тільки студентів. Докладніше про нього піде мова нижче за текстом.

До допоміжних бібліотек в університеті належали навчальні бібліотеки. У міру диференціації наук, розвитку наукової роботи факультетів, лабораторій і кафедр, розвитку системи семінарських занять із гуманітарних предметів, з ініціативи вчених університету виникли факультетські бібліотеки, бібліотеки кафедр, лабораторій, кабінетів, музеїв і семінарів. Факультетські, кафедральні, лабораторні та інші навчальні бібліотеки комплектували фонди за галузями знань для самостійної роботи студентів. Семінарські бібліотеки створювалися для проведення семінарів, мали фонди для проведення практичних занять

та індивідуальних консультацій викладачів. Допоміжні бібліотеки були в безпосередньому віданні професури. Як правило, керували такими бібліотеками професори й працювали в них студенти.

Студентський відділ бібліотеки

Студентський відділ представляв собою частину фонду фундаментальної бібліотеки Новоросійського університету. Під час реорганізації Рішельєвського ліцею його студентська державна бібліотека злилася з «Пироговською бібліотекою студентів» і до 1920 р. мала назву «Студентський відділ бібліотеки Новоросійського університету». У момент перетворення ліцею в університет у студентській бібліотеці налічувалося 2686 назв в 4930 т. За 25 років число книг в ній поступово зростало, і до 1 січня 1889 р. в ній було: книг 6098 назв в 10225 т.; періодики – 242 назви в 2345 т.; рукописів, карт тощо – 49 назв. Всього на загальну суму 13504 руб. 81 к. Утримувалася вона тепер на ті ж кошти, що й основна бібліотека, до якої була приєднана. Студентська бібліотека перестала бути самостійною одиницею і підпорядковувалася основній університетській бібліотеці, хоча в ній і велася окрема звітність. Іноді книги передавалися зі студентського відділу в основну бібліотеку і назад⁷³. Так, наприклад, в поданні фізико-математичного факультету раді Новоросійського університету від 3 листопада 1877 р. сказано про передачу з фундаментальної бібліотеки в студентський відділ збірників завдань з диференціального й інтегрального числення, а також збірок з механіки⁷⁴.

Про те, яку аудиторію студентів обслуговувала бібліотека, засвідчують дані на 1880–1881 навчальний рік (див. Табл. 1).

У звіті студентського відділу бібліотеки є дані про зростання бібліотеки за всі роки її існування до 1913 р.⁷⁵ До 1914 р. у студентському відділі бібліотеки значилося 12724 назви творів у 24489 т. Крім книг, придбаних на державні кошти й куплених свого часу у різних власників, бібліотека поповнювалася жертвами М. М. Шпилевського, Л. Ф. Воеводського, В. М. Лігіна, В. Н. Габбе та ін.

У 1875 р. рада Новоросійського університету затвердила «Правила користування бібліотекою», де дуже чітко прописувалися повноваження основної бібліотеки та її студентського відділу⁷⁶. Таким чином, десь до кінця 1870-х рр. університетська бібліотека, на думку О. І. Маркевича, остаточно отримала, «правильний устрій»⁷⁷ (Додаток 11).

З короткого звіту про діяльність студентського відділу бібліотеки ІНУ, складеного помічником бібліотекаря М. О. Григоровичем за 1909 р. дізнаємося, що книгосховищем студентського відділу бібліотеки служила та частина загального книгосховища, де знаходилися книги з юридичних і медичних наук. Там же ми знаходимо наступну фразу: «*при студенческой библиотеке существовал особый отдел книг по математическим, естественным и медицинским наукам, приобретенный на средства доктора Иванова, в память которого этот отдел и назывался «отделом д-ра Иванова»*. Ця бібліотека була

Табл. 1. Число студентів ІНУ з розподілення їх за факультетами і курсами, віросповіданням, станом, категоріями навчальних закладів й учбових округів

Факультети	ІФФ	ФМФ	ЮФ	Для всіх
всього студентів	71	57+85	114	327
православних	68	46+63	79	256
вірменів				1
римо-католиків				14
лютеран				2
євреїв і караїмів				54
синів дворян та чиновників				76
духовного звання				147
почесних громадян і купців				29
міщан і різночинців				38
селян				11
іноземно-підданих				26
гімназистів				137
семінаристів				140
з ін. навч. закладів				50

відокремлена і мала особистий каталог. Це зібрання мало свою цікаву історію. Як ми вже вказували, коштів, що відпускалися на утримання навчально-допоміжних установ Новоросійського університету, було явно недостатньо. Відчуваючи в них гостру потребу, рада університету ще в 1869 р. клопотала, щоб на кабінети й лабораторії відпускалося урядом коштів «не по тимчасовому, а по дійсному штату». І тільки в 1871 р. ця сума збільшилася до 2950 руб. на рік⁷⁸. Тим ціннішим на тлі недостатнього асигнування виглядає пожертвування фізико-математичному факультету від колишнього університетського лікаря Павла Олексійовича Іванова (1830–1882). На користь факультету він залишив капітал та майно на суму 39240 руб.⁷⁹ Крім грошей, доктор П. О. Іванов залишив університету рухоме й нерухоме майно, розпоряджатися яким він теж наказав фізико-математичному факультету Новоросійського університету. Рухомим майном, що належало доктору П. О. Іванову і перебувало в його квартирі при будинку Бахлілі по Коблевській вулиці, була особиста бібліотека, опис якої було зроблено судовим приставом Одеського міського з'їзду мирових суддів Д. І. Прекуле з 12 по 28 листопада 1882 р. [всього 314 назв книг рос. та ін. мовами]⁸⁰. При цьому пристав доповідав: *«согласно постановлению г. Мирового судьи П участка г. Одессы имею честь препроводить в Новороссийский Императорский университет для хранения ящик с книгами, принадлежащи-*

ми умершему доктору П. А. Иванову, вместе с описью означенным книгам, в получении каковых покорнейше прошу меня уведомить»⁸¹.

Фізико-математичний факультет, розподіляючи кошти заповіту, 4 листопада 1885 р. постановив: *«ассигновать 3.000 руб. на приобретение учебников и пособий по математическим наукам, наиболее необходимых для студентов факультета при изучении преподаваемых им предметов. Желая почтить память завещателя, факультет имеет при том в виду образовать из означенных книг особый отдел библиотеки университета, которому было бы присвоено наименование «Отдел доктора Иванова». Декан В. Лигин, секретарь А. Клоссовский»*⁸².

7 лютого 1886 р. надійшов дозвіл міністра народної освіти про відкриття в університетській бібліотеці «Відділу доктора Іванова»⁸³. Про те, що такий відділ дійсно існував, свідчить рапорт бібліотекаря В. М. Шишковського від 8 квітня 1886 р.: *«Честь имею покорнейше просить Правление университета снабдить меня предписанием, какой системой я должен руководствоваться при внесении книг в «Отдел доктора Иванова». При объяснении с г. деканом физико-математического факультета Лигиным, Валериан Николаевич заявил, что желательно было бы ввести в этот отдел только 2 подразделения: 1-е математическое и 2-е естественных наук вообще, присоединяя к последним и физику. С своей стороны я бы пожелал прибавить еще 3-ю рубрику – смесь – на тот конец, когда окажутся книги, не подходящие к означенным наукам»*⁸⁴.

У студентському відділі бібліотеки велися такі каталоги: 1) інвентарний каталог, у який записувалися всі книги, які надійшли; 2) рухомий алфавітний каталог прізвищ авторів творів; 3) систематичні каталоги. Крім того, в студентському відділі були: 4) книга для запису прізвищ студентів, які користуються бібліотекою; 5) рухомий алфавіт прізвищ тих же студентів; 6) журнал для запису книг, які видані студентам із розписками в їх отриманні; 7) книга для запису прізвищ студентів, які отримують посвідчення про відсутність за ними бібліотечних книг; 8) журнал запису книг, які віддані до палітурні⁸⁵.

Надалі приймалися нові правила для студентів і «сторонніх слухачів», але в них істотних відмінностей в користуванні студентським відділом не спостерігалось. Діяльність відділу полягала в реєстрації книг, які надходили, у видачі студентам книг додому як з основної, так і з студентської бібліотек, а також всіляких необхідних для них довідок щодо бібліотеки і посвідчень в тому, що за даною особою немає боргу. Для студентів студентський відділ був відкритий з 10 год. до 13 год. у навчальний час щодня і в літній канікулярний час два рази на тиждень. Так як студентам не всі книги видавалися для домашнього читання, то, щоб дати можливість останнім користуватися й іншими книгами, студентський відділ був відкритий у навчальний час вечорами три рази на тиждень з 17 год. до 20 год. для занять студентів у приміщенні бібліотеки.

Студентам не видавалися додому: 1) книги, які потрібні для читання і довідок в самій бібліотеці (лексикони, енциклопедії, праці вчених товариств,

атласи, пам'ятники й джерела), якщо вони є тільки в одному примірнику); 2) видання цінні й рідкісні, а також твори з малюнками; 3) періодичні видання; 4) книги, які тільки-но отримані, а тому не внесені ще в каталог, і книги не переплетені.

У 1920 р. Пироговська бібліотека перестала існувати, а її фонди були розподілені між бібліотеками новостворених інститутів. Так, на базі медичного факультету Новоросійського університету був створений Одеський медичний інститут; разом з факультетом до нього перейшла й студентська бібліотека, що була організована особистими коштами студентів-медиків 3 курсу, до якої також приєднали і медичну частину студентського відділу бібліотеки Новоросійського університету⁸⁶. У книзі «Одесский университет за 75 лет» (Одеса, 1940) зазначається: *«хоть это мероприятие было продиктовано необходимостью создать книжные базы в новообразованных институтах, однако это была безусловная ошибка первых шагов библиотечного строительства в Одессе»*.

Студентська читальня

Студентська читальня була відсутня в період відкриття університету. Але думка про влаштування при студентському відділі бібліотеки особливої читальні (чи лекторію, як тоді прийнято було говорити) виникла ще в кінці 1866 р. Проф. О. М. Богдановський, пам'ятаючи успіхи Кабінету для читання при Рішельєвському ліцеї, доводив, що *«скорое открытие читальни для студентов столь желательно, потому что большинство студентов университета выражает желание заниматься наукой, но отличается крайней бедностью»*.

Його тоді ж підтримав проф. В. І. Григорович, висловлюючи побажання, що така кімната обов'язково повинна знаходитися поряд із бібліотекою⁸⁷. У 1867 р. у раді університету знову порушували питання про необхідність відкриття студентської лекторії і, нарешті, в 1869 р. новий ректор Ф. І. Леонтович запропонував раді потурбуватися про влаштування при бібліотеці кімнати для занять студентів. Але через нестачу вільних приміщень питання з відкриттям читальні для студентів було відкладено. І тільки з переходом кафедр природничого відділення фізико-математичного факультету в приміщення на Преображенській вулиці, у головному корпусі на Дворянській вулиці з'явилося трохи вільного місця, і стало можливим обговорення питання про відкриття студентської читальні. У 1870 р. за наполяганням проф. О. Г. Брікнера і проф. П. П. Цитовича рада університету розглянула питання про відкриття студентської лекторії для вечірніх занять студентів. Міністр виявив свою згоду на це, 16 травня 1870 р. на ім'я попечителя прийшло розпорядження такого змісту: *«вследствие представления вашего превосходительства от 23 апреля и согласно ходатайству совета ИНУ, я разрешаю, с целью усиления занятий студентов, открыть для них, в виде опыта, университетскую б-ку, в послеобеденные часы 3 раза в неделю, от 4 до 7,5 часов, с производством помощнику б-ря, которому поручено будет присутствовать*

в б-ке во время вечерних занятий студентов, вознаграждения, по усмотрению совета ун-та, из специальных средств до 200 р. в год серебром и с тем условием, чтобы при занятиях студентов в б-ке находился один из помощников проректора». Після цього лекторія, для якої були складені спеціальні правила, була відкрита⁸⁸. У вечірній час на заняттях студентів був присутній помічник бібліотекаря К. В. Кальсадо, який виконував цей обов'язок з 15 вересня 1870 р. по 17 січня 1871 р.

Але студенти відвідували цю лекторію неохоче. Вона проіснувала лише 2 роки і за постановою ради в вересні 1872 р. була закрита. Надалі студентська читальня то відкривалася, то знову закривалася через слабе відвідування її студентами. Знову, на цей раз з дуже вагомими доказами на користь студентської читальні, в 1876 р. виступив проф. П. П. Цитович: *«обращаю внимание совета на устройство особой залы при б-ке, в которой студенты без всякого поручительства или залога могли бы пользоваться б-кой и даже многотомными и редкими ее изданиями».* Клопотання проф. П. П. Цитовича мало успіх, міністр дав дозвіл для відкриття читальні для студентів, але з певними умовами: *«устройство для студентов означенной лектории может быть для них не бесполезно, если только она будет устроена под непосредственным наблюдением и ответственностью университетского начальства и в нее будут допускаемы только студенты, но не посторонние университету лица, с тем, чтобы эта лектория служила исключительно для научных целей, и чтобы при посещениях лектории студентами соблюдались надлежащие порядок и тишина».* За розпорядженням ректора, читальню розмістили на 3-му поверсі головної будівлі університету.

Так, після багатьох перипетій, читальня знову була відкрита в 1880 р. і перебувала під наглядом особливих кураторів, які обиралися на рік із числа професорів. Такими були з 1881 р. по 1884 р. В. М. Войтковський, Н. Л. Дювернуа, О. С. Трачевський і М. О. Умов. У 1884 р., проіснувавши лише 4 роки, читальня знову була закрита. Рятував положення добре оснащений фундаментальними творами історико-філологічний кабінет (семінарій), відкритий у березні 1887 р. для студентських занять. Через кілька років був відкритий такий самий кабінет і на юридичному факультеті⁸⁹.

У 1903 р. в Бібліотечній комісії знову було порушено питання про відкриття бібліотеки для вечірніх занять студентів три рази на тиждень з 17 до 20 год., і в 1904 р. це питання було вирішено позитивно, але почалися революційні події в країні, після яких влада прийняла заходи щодо запобігання студентських заворушень та знову ліквідувала місця в університеті, де могли б проходити студентські зібрання. Тільки у вересні 1914 р. у новій будівлі на Преображенській вулиці було організовано кімнату розміром 2×2 саж., що мала назву «кімната для занять студентів» або «читальний зал». Раніше тут була канцелярія студентської бібліотеки. Читальний зал при приймальні студентського відділу відвідували студенти фізико-математичного, іноді – медичного факультетів. Студенти юридичного та історико-філологічного факультетів займалися в більш зручно обладнаних для них спеціальних кабінетах для

практичних занять. У разі необхідності, книги з бібліотеки доставляли в ці кабінети під відповідальність завідувачів кабінетів з числа приват-доцентів або аспірантів. Приміщення бібліотеки, які призначалися для занять викладачів і студентів, були відкриті під час навчального року щодня з 10 год. до 15 год. дня і з 16 до 20 год. вечора, за винятком недільних і святкових днів. Прийом замовлень на книги відбувався у той же день.

Глава 3. Університет і бібліотека

Управління бібліотекою. Бібліотечна комісія

Бібліотека Новоросійського університету дотримувалася вимогами цілого ряду інструкцій і не володіла достатньою правочинністю. Загальним статутом імператорських російських університетів від 18 червня 1863 р. була встановлена колегіальна форма управління, в тому числі й у фінансовій сфері⁹⁰. Статут закріплював видатки на забезпечення діяльності університету за радою, Правлінням та попечителем університету. Як бачимо, бібліотеці доводилося зважати на цілу низку інстанцій на кожному кроці свого життя. Це, перш за все, – рада університету, яка розглядала тільки найважливіші питання. У той час як інші допоміжні установи мали в раді своїх представників в особі професорів, справи, що стосуються бібліотеки, обговорювалися без участі бібліотекаря.

Наступною інстанцією, з якою найбільше доводилося рахуватися бібліотеці, було правління університету. З ним бібліотека перебувала в постійному контакті не тільки з питань матеріальних, а й з питань «поточної практики»: складання кошторисів, сплата рахунків, ремонт і меблювання будинку, асигнування додаткових коштів для бібліотечного персоналу, дозвіл на право користування книгами, обмін дублетами, виключення книг з інвентарю, вимоги щодо повернення книг тощо. В найдрібніших деталях цих дій бібліотека була підпорядкована правлінню університету, але знову-таки обговорення всіх цих питань відбувалося без участі керівника бібліотеки⁹¹. На завердження попечителя навчального округу виносилися: призначення допомог бідним студентам; дозвіл здійснення зі спеціальних коштів університету понадштатних витрат; пропозиції, які стосуються поліпшень по господарській частині.

При Новоросійському університеті, як і при інших, існував орган, який був посередником (зв'язуючою ланкою) між бібліотекою та університетом – бібліотечна комісія при раді університету. Все життя бібліотеки перебувало під безпосереднім керівництвом бібліотечної комісії. Комісії зобов'язані були «*вообще входит в все потребности библиотеки и представляют о них сведения Совету университета*»⁹². На початковому етапі становлення університетської бібліотеки для вирішення важливих конкретних питань були створені тимча-

сові бібліотечні комісії з професорів, які входили до вченої ради університету. Представляючи раді доповіді про стан справ у певній сфері роботи бібліотеки, такі комісії зобов'язані були виробляти й пропонувати заходи, які необхідні для усунення проблеми. Виконавши своє завдання, тимчасова бібліотечна комісія припиняла свою діяльність. Перша бібліотечна комісія була обрана в раді Новоросійського університету 20 вересня 1865 р. для вироблення тимчасових правил користування бібліотекою. До складу першої бібліотечної комісії увійшли професори: Л. С. Ценковський, В. І. Григорович, О. М. Богдановський та бібліотекар В. М. Шишковський. Представляючи проект тимчасових правил користування університетською бібліотекою, Спеціальна комісія у справах бібліотеки 2 жовтня 1865 р. констатувала: *«1. Правила эти должны быть только временные. Ибо практика, вероятно, скоро изменит некоторые из этих правил. 2. Чтобы сделать б-ку более доступной для студентов, и в то же время дать управлению б-кой как можно скорее возможность устроить ее в надлежащем порядке, комиссия полагает полезным ходатайствовать о пополнении ее штата назначением другого помощника б-ря и, вместо писмоводителя, полагаяемого в нормальном штате университетов, двух писцов, которые будут наниматься на сумму, назначенную для писмоводителя, а до разрешения этого ходатайства со стороны высшего начальства, просить г. попечителя округа о разрешении употребить на вышесказанное усиление личного состава б-ки нужное количество денег из имеющейся уже в университете суммы сбора за слушание лекций»*⁹³.

Надалі вчена рада продовжувала бути куратором бібліотеки, утворюючи комісії з найбільш загальних питань. Для вирішення проблем внутрішнього й зовнішнього її устрою утворювалися: Комісія для якнайшвидшого приведення до порядку університетської бібліотеки (20 грудня 1866 р.); Комісія для огляду кабінетів та інших приміщень (9 жовтня 1869 р.); Комісія для приведення бібліотеки в належний порядок, складання точних і докладних правил ведення бібліотечної справи та для прискорення появи друкованого алфавітного покажчика й систематичного каталогу (7 грудня 1870 р.) (професори: Б. В. Богішич, Є. Ф. Сабінін, О. С. Павлов і П. К. Брун); Комісія з перенесення бібліотеки в інше приміщення (18 грудня 1875 р.); Комісія з друкування бібліотечного каталогу (16 грудня 1876 р.) (проф. С. П. Ярошенко, проф. В. М. Лігін і тоді ще доцент Л. Ф. Воеводський).

Створювалися також бібліотечні комісії, які опікувались не тільки питаннями комплектування фонду, а і його збереження: Комісія для складання правил користування спеціальними журналами, а також й іншими періодичними виданнями, які випишував університет для професорського лекторію (1 травня 1866 р.) (проф. І. А. Маркузен, проф. О. М. Богдановський, проф. Р. В. Орбинський); Комісія з пошуків заходів до збереження періодичних видань, що знаходяться в лекторії, і до користування ними (20 листопада 1880 р.); Особлива комісія для вирішення питання про передплату газет і журналів (4 листопада 1876 р.) (під головуванням проф. П. П. Цитовича); Комісія для створення про-

екту для вирішення питання про підписку газет і журналів (7 грудня 1878 р.) (проф. І. І. Мечников, проф. О. С. Трачевський, проф. Н. П. Кондаков).

За доповідями бібліотечних комісій історики університету можуть визначити, як створювалися студентський та професорський лекторії, як формувалося обслуговування різних категорій читачів: *«При этом комиссия указывает на другой недостаток. Преподавателям нет никакого угла в самой б-ке или в соседстве ее для своих занятий. Между тем, они должны постоянно наводить справки по разным библиотечным книгам и для лекций, и для своих трудов. Некоторые книги нельзя взять с собой домой: они не только тяжеловесны, но многие – фундаментальны, т. е. нужны многим одновременно. В этом отношении на первый случай, кажется целесообразным очистить первый отдел в б-ке и туда поставит стол и стулья для желающих заниматься. Одно только затруднение заключается в том, что б-ка не отапливается, следовательно, заниматься там можно будет только в летнее время. Наконец, комиссия обращает внимание совета еще на то, что весьма желательно было бы присоединить бывшую студенческую б-ку к общей, т. к. в первой находится много важных для профессоров книг, которые иначе нужно было бы выписывать во второй раз»⁹⁴.*

За дорученням ученої ради утворювалися тимчасові бібліотечні комісії, які дбали про студентське читання: Комісія з влаштування особливого залу при бібліотеці для заняття студентів (21 жовтня 1876 р.) (проф. Є. Ф. Сабінін, проф. М. М. Шпилевский та проф. В. М. Лігін); Нова комісія для складання правил студентської лекторії (9 березня 1878 р.) (проф. С. П. Ярошенко, проф. Н. П. Кондаков, проф. Є. Ф. Сабінін і проф. О. О. Ковалевський); Комісія для пошуку коштів і засобів до відкриття студентської читальні (23 жовтня 1880 р.) (проф. Ф. І. Успенський, проф. М. І. Малінін і проф. Н. П. Кондаков).

Піклуючись про наукове *«достоинство и равномерности умножения библиотеки, равно как и о том, чтобы механизм ее соответствовал бы целям университета»*, професура неодноразово подавала в раду університету пропозиції про створення постійного бібліотечного комітету, на зразок того, що вже існував у Київському університеті св. Володимира. Створення схожого комітету при ІНУ, на їхню думку, могло б принести значну користь як для бібліотеки, так і для всієї корпорації навчального закладу. Для більшої переконливості вченої раді пропонувалася виписка з протоколу університету св. Володимира з поясненням причин заснування комітету й обов'язків, покладених на нього. Найважливіше, що отримав би Новоросійський університет, – обрання в комітет по одному члену від кожного факультету строком на один рік, а також те, що бібліотекар став би постійним членом цього комітету. На жаль, рада університету більшістю голосів вирішила, що *«библиотека не нуждается пока в постоянной комиссии»⁹⁵.*

Розмаїття різних тимчасових комісій та підкомісій з бібліотечних справ, безперечно, вносили деяку плутанину в їх діяльність, що потребувало уніфікації та координації. Тільки через десять років членами ради Новоросійського університету вдалося досягти будь-яких зрушень у існуючому стані. Члени

«Комісії з друкування бібліотечного каталогу» виступили на вчених зборах з міркуваннями з приводу чітких правил, які необхідні для самої бібліотечної комісії: *«для успішного участія в рещенні различных библиотечных вопросов, необходимо с некоторой точностью установить ее права и обязанности: 1) в состав БК входят представители всех факультетов; 2) комиссиям предоставляется право сноситься прямо, без посредства совета, с правлением, факультетами и отдельными преподавателями университета; 3) комиссия находится в прямых сношениях с комиссионерами университета. 4) комиссия заведует выпиской всех продолжений и дефектов, руководствуясь заявлениями факультетов и преподавателей, если такие поступают, в противном случае - собственным выбором»*. Правила були затверджені в порядку експерименту на 2 роки⁹⁶. Півтора десятиліття бібліотека Новоросійського університету працювала в режимі керування нею за допомогою тимчасових комісій, але 25 листопада 1878 р. керівники всіх учбових округів отримали циркулярне розпорядження із затвердженими «Главных оснований правил о библиотеках высших учебных заведений Министерства народного просвещения». У § 13 цих правил говориться, що відтепер *«для ближайшего наблюдения за библиотекой состоит библиотечная комиссия, по крайней мере из 3 профессоров или преподавателей, избираемых Советом на 1 год»*. У вченій раді університету вибрали постійну бібліотечну комісію, діяльність якої передбачувалась вище згаданими правилами. У 1891 р. іншим спеціальним циркулярним положенням міністерства був визначений статус бібліотечної комісії, що відповідав університетському Статуту 1884 р. (п. 13, § 3, ст. 30). Правила 1891 р. стали більш розширеними і більш ґрунтовними. В них чітко визначалась роль бібліотечної комісії в діяльності бібліотеки – нагляд за правильним придбанням книг. У склад бібліотечної комісії університету з цього часу входили представники всіх факультетів – професори, а також бібліотекар.

Першим головою бібліотечної комісії Новоросійського університету після її реорганізації був проф. О. І. Кирпичников (1892–1894 рр.), з 1894 по 1909 рр., протягом 15 років був її керівником проф. Е. Р. фон Штерн; після від'їзду останнього до Німеччини, де йому запропонували бути ректором одного з університетів, бібліотечну комісію очолювали: проф. М. Ю. Чижев (1909–1910 рр.), потім, після його смерті, по листопад 1911 р. – проф. Б. В. Станкевич, а після переїзду останнього до Москви, з 1911 р. по квітень 1914 р. – проф. О. Ф. Федоров, з квітня по листопад цього ж року – проф. М. Г. Попруженко, а з листопада 1914 р. – проф., проректор університету С. Г. Вілінський⁹⁷.

Бібліотечним комісіям були надані широкі повноваження: вони складали кошторис витрат по бібліотеці, переглядали списки книг і періодичних видань, придбаних бібліотекою, затверджували рахунки, представлені до оплати. Крім того, в кінці року бібліотекар повинен був звітувати перед комісією про всі видання, які надійшли до бібліотеки⁹⁸. Так, наприклад, у 1903 р. було порушено питання про відкриття бібліотеки для вечірніх занять професорів і студентів. Бібліотечна комісія у складі професорів Ф. М. Каменського, В. М. Палаузова, В. В. Підвисоцького, В. Я. Циммермана та бібліотекаря Л. П. Бруна,

під головуванням проф. Е. Р. фон Штерна, виробила проект правил відкриття бібліотеки для вечірніх занять, який в грудні 1903 р. був затверджений міністром народної освіти. В кінці 1903 р. замість членів, які вибули, Ф. М. Каменського і В. М. Палаузова факультетами були обрані П. М. Бучинський і С. І. Іловайський⁹⁹.

Історія зберегла для нас відомості про діяльність бібліотечної комісії в 1914 р. Всього засідань відбулося 4. На початку звітного року головував представник від юридичного факультету проф. О. Ф. Федоров, членами були: проф. В. В. Воронін, В. В. Половцов – від природничого відділення фізико-математичного факультету і В. Я. Циммерман – від математичного відділення цього факультету. Потім, за вислугою терміну повноважень на самому початку звітного року О. Ф. Федорова, головою був обраний по старшинству служби М. Г. Попруженко, який увійшов до складу комісії як її новий член від історико-філологічного факультету. В листопаді замість М. Г. Попруженка був обраний проф. С. Г. Вілінський. Нарешті, за вислугою строку повноважень представника від математичного відділення проф. В. Я. Циммермана, на його місце був обраний проф. І. Ю. Тимченко. Першим кроком діяльності комісії в 1914 р. була пропозиція проф. М. Г. Попруженка про розширення прав бібліотечної комісії. Ця пропозиція зводилася до того, що вона відала б усіма справами бібліотеки без винятку, порушувала б клопотання перед правлінням і ректором та робила б свої висновки щодо порушених питань. Справи внутрішнього розпорядку також вирішувала бібліотечна комісія на свій розсуд, маючи при цьому постійний нагляд за правильним функціонуванням бібліотеки. Іншою важливою діяльністю бібліотечної комісії в 1914 р. було відновлення друкування каталогів книг, що надійшли до бібліотеки протягом останніх 30 років, тобто тих книг, які не ввійшли в друковані каталоги першої серії. У бібліотечній комісії обговорювалося також питання про *«возможное приведение в известность»* дублетного відділу бібліотеки, який протягом декількох десятків років залишався неописаним через відсутність вільних рук. Комісія звернулася до правління з *«мотивированным ходатайством о принятии 2-х вольнонаемных писцов... Благоприятное разрешение ходатайства Библиотечной комиссии дало ей возможность пригласить 2-х девиц, которые в течение 8 месяцев разобрали почти все дублиеты и составили карточный подвижной каталог, в который вошли свыше 11 тыс. названий сочинений»*¹⁰⁰.

За час існування бібліотечної комісії після 1891 р. представниками в ній від факультетів були наступні професори:

від історико-філологічного факультету: О. І. Кирпичников, Е. Р. Штерн, М. Г. Попруженко, С. Г. Вілінський;

від фізико-математичного факультету: П. М. Бучинський, Б. Ф. Веріго, В. В. Зав'ялов, І. М. Занчевський, Ф. М. Каменський, М. П. Кастерін, О. К. Кононович, В. Д. Ласкарев, П. Г. Меліков, М. Д. Пильчиков, Р. О. Прендель, В. В. Половцов, В. В. Преображенський, В. М. Реп'яхов, І. В. Слешинський, Б. В. Станкевич і В. Я. Циммерман;

від юридичного факультету: С. І. Гловайський, К. О. Кузнецов, В. М. Палаузов, М. Ю. Чижов і О. Ф. Федоров;

від медичного факультету: В. В. Підвисоцький, М. Б. Блауберг і В. В. Воронін¹⁰¹.

У 1915 р. бібліотечна комісія також залишалася на чолі всієї бібліотечної справи. До складу її входили: голова проф. С. Г. Вілінський і члени: І. Ю. Тимченко, В. В. Воронін, К. О. Кузнецов, Д. К. Третьяков, який замінив переведеного до Петрограду В. В. Половцова, й бібліотекар П. С. Шестеріков. *«Всех заседаний было 4, на которых рассматривались вопросы, касающиеся внутреннего распорядка библиотеки, из которых наиболее существенным было проведение в жизнь нового закона о ее штатах»*¹⁰².

Але, за висловом вже згадуваного відомого бібліотечного діяча, директора бібліотеки Харківського університету, К. І. Рубінського, передача бібліотек у відання бібліотечних комісій *«являлась скорее паллиативом, а не действительным лекарством против той болезни, тревожные симптомы которой приводили в смущение университеты»*¹⁰³. Бібліотечні комісії сковували ініціативу бібліотекаря, ставили його в принизливе становище, так як він не мав права бути присутнім на засіданнях ради університету, навіть якщо розглядалося питання про бібліотеку, а в бібліотечних комісіях йому належав дорадчий голос. Університетські бібліотеки страждали від надмірної опіки з боку бібліотечних комісій, які применшували гарантію правильного розвитку бібліотек вищих навчальних закладів, позбавляли бібліотечний персонал самостійності. До самої революції університетським бібліотекам доводилося боротися за те, щоб стати автономними установами, де зв'язок із університетом виражався б тільки в єдності каси й в деяких привілеях у користуванні книгами для викладацького персоналу за прикладом бібліотек у Західній Європі, де бібліотечні комісії представляли вже на той момент тільки традиційний формальний зв'язок бібліотеки з університетом і не мали ніякого впливу на внутрішню її організацію.

Глава 4. **Організація роботи та розміщення бібліотеки**

*Кадри бібліотеки. Персоналії. Розстановка книг у бібліотеці.
Класифікація. Каталоги. Друкований каталог бібліотеки. Приміщення бібліотеки. Кімната цінних та рідкісних видань. Робота з читачами.
Обслуговування. Правила користування. Відкритий доступ.
Професорська лекторія.*

Кадри бібліотеки. Персоналії

За часів Новоросійського університету тимчасовий штат передбачував існування бібліотекаря й спочатку одного, потім декількох його помічників. Практика бібліотечної роботи виявила недостатність бібліотечного скла-

ду, тому що розширювався фонд бібліотеки, купувалися цілі колекції книг, збільшувалася кількість відвідувачів. У зв'язку з нестачею бібліотечних рук, було дозволено поповнити штат: в 1866 р. – 2-м помічником, в 1870 р. – 3-м помічником, а в 1888 р. – 4-м помічником бібліотекаря. У різні часи посада керівника бібліотеки мала різні назви (доглядач, бібліотекар, директор). За кордоном у той час – тільки директор. Особистість керівника визначала роботу всієї бібліотеки, її доступність і корисність. Посада бібліотекаря була дуже шанована і цінувалася належним чином. За штатним розкладом університету бібліотекар прирівнювався до екстраординарного професора (статський радник 6 розряду). Бібліотекар, по суті, був правителем і хранителем бібліотеки – цього храму науки. За освітою і загальним розумовим розвитком бібліотекар повинен був задовольняти великим вимогам. Професору досить бути людиною своєї науки, бібліотекарю потрібно бути людиною науки взагалі, вченим-енциклопедистом, здатним оцінювати всі сучасні знання, орієнтуватися в їх незліченних і складних проявах. Крім солідного знання іноземних мов, бібліотекарю необхідно бути хорошим фахівцем у бібліотечній справі. Крім світлого розуму і великих спеціальних знань, йому потрібно ще володіти хорошими адміністративними здібностями, щоб керувати великим університетським підрозділом. Бібліотеці Новоросійського університету з такою кандидатурою пощастило.

Першим бібліотекарем Новоросійського університету став Віталій Матвійович Шишковський (народ. 1822 р.), який керував бібліотекою ще в Рішельєвському ліцеї. З формулярного і службового списків, що зберігаються в ДАОО¹⁰⁴, дізнаємося, що В. М. Шишковський походить із дворянського роду, православного віросповідання, овдовів після першого шлюбу. Після закінчення курсу в Рішельєвському ліцеї 19 червня 1847 р. він був випущений з правом на чин 12 класу. Найвищим наказом по цивільному відомству 21 січня 1848 р. був призначений у канцелярію попечителя Одеського навчального округу помічником столоначальника з чином губернського секретаря. 17 липня 1850 р. був призначений виконуючим обов'язки бібліотекаря Рішельєвського ліцею. Розпорядженням попечителя навчального округу В. М. Шишковському була доручена рухома бібліотека при ліцеї, якою він завідував з 15 січня 1854 р. по 30 грудня 1862 р. Найвищим наказом 1854 р. підвищений, за вислугою років, у титулярні радники зі старшинством з 1854 р. 3 лютого 1857 р. підвищений, за вислугу років, у колезькі асесори. Перебував на посаді езикутора-скарбника Рішельєвського ліцею з 1858 р. по 1 травня 1865 р. 3 перетворенням Рішельєвського ліцею призначений у Новоросійський університет з 1 травня 1865 р., де отримував на службі: платню 1300 руб., столових 300 руб., квартирних 200 руб.

На долю В. М. Шишковського в перші роки існування бібліотеки Новоросійського університету випало вирішення серйозних питань з поповнення фондів, придбання книжкових колекцій, збільшення штату і т. п. Однією з основних проблем бібліотеки того часу була недостатність приміщення. За визначенням ради Новоросійського університету від 4 жовтня 1865 р. В. М. Шишковський був призначений членом комісії, яка утворена для скла-

дання проекту влаштування та розміщення в університетських будівлях навчально-допоміжних установ і для докладного обчислення потрібних на цей предмет сум. Як і в Рішельєвському лицейі, бібліотека університету перебувала в головному корпусі на вул. Дворянській. Зусиллями бібліотекаря, його помічників і під керівництвом представників бібліотечної комісії бібліотеку кілька разів переміщали з поверху на поверх, підшукуючи відповідне приміщення. Про старанність бібліотекаря свідчить один із записів у протоколах засідань ради університету: *«При устройстве учебно-вспомогательных учреждений правление обратило внимание на занятия библиотекаря Шишковского, которые достойны полного поощрения. Он, с самого открытия университета, несет усиленные труды по случаю постоянной выписки книг для пополнения библиотеки бывшего Ришельевского лицея; кроме того, он трудится при разборке книг, приобретенных у г. Вержбовской и сенатора Губе; наконец, при переноске в текущем году библиотеки из нижнего в верхний этаж, он постоянно заботился о том, чтобы книги эти не были разбросаны и были уложены в порядке на новом месте. Наконец, члены правления единогласно отозвались, что благодаря трудам Шишковского все в библиотеке состоит в примерном порядке, а гг. профессора оперативно обслуживаются»*¹⁰⁵.

За вислугу років, за пропозицією міністра народної освіти від 17 січня 1874 р. за № 892, В. М. Шишковському була призначена пенсія по 800 руб. на рік, понад утримування на службі з 7 жовтня 1873 р. За вислугою 25 років він був залишений на службі ще на 5 років у 1878 р., потім ще двічі по 5 років в 1883 р. і в 1888 р. Згідно одностайного обрання правління Новоросійського університету, за пропозицією попечителя, у 1888 р. він був залишений на службі за вислугою 40 років терміну ще на 2 роки. В. М. Шишковський прослужив у бібліотеці понад 40 років і вийшов на пенсію в 1890 р. Згідно з проханням, він був звільнений зі служби з правом носити у відставці мундирний напівкафтан, який був присвоєний посаді бібліотекаря Імп. Російських університетів. Мав орден: св. Володимира 4 ступеня за 35-річну службу в класних чинах, св. Анни 2 ступеня, св. Станіслава 2 ступеня з імператорською короною і бронзову медаль в пам'ять війни 1853–1856 рр. на Андріївській стрічці.

Піклуючись про те, щоб улюблене його дітище – бібліотека, потрапила в надійні руки, 6 березня 1890 р. В. М. Шишковський звернувся до ректора Новоросійського університету С. П. Ярошенка з рапортом такого змісту: *«17 июля наступившего года окончится третье 5-летие сверх 25 лет моей службы. Преклонный возраст и болезни не позволяют мне продолжать дальше этого срока свою службу, поэтому имею честь покорнейше просить Ваше Превосходительство ходатайствовать об увольнении меня от службы и о назначении мне следующей по закону пенсии. Но т. к. сдача заведоваемой мною библиотеки требует много времени..., то не могу ли я просить, чтобы указано было лицо, которому я мог бы начать сдачу библиотеки с 8 апреля, будь то мой приемник по должности или один из моих помощников»*¹⁰⁶.

Правління університету звернулося до всіх професорів і викладачів з пропозицією назвати таку особу, на що П. Г. Меліков, О. А. Веріго, В. В. Зе-

ленський, В. М. Войтковський, В. В. Сокольський та І. Г. Табашників звернули увагу правління на Л. П. Бруна, який *«как по своему образованию, так и благодаря основательному знакомству с иностранными языками, мог бы с успехом занять освободившуюся должность библиотекаря»*¹⁰⁷.

Людвіг Пилипович Брун (28 квітня 1845–1905) був представником добре відомої у наукових колах династії, вихідців із фінського міста Фрідріх-стам, професорів – братів Брунів¹⁰⁸. Л. П. Брун, у 1864 р. закінчив Рішельєвську гімназію, і 7 травня 1865 р. (тобто відразу після перетворення ліцею) вступив до Новоросійського університету в. о. помічника бібліотекаря. Після одноголосного обрання у раді університету, Л. П. Брун був затверджений на посаді помічника бібліотекаря¹⁰⁹. Але важка недуга, неможливість перебувати на службі через хворобу й необхідність їздити за кордон для консультацій з лікарями, змусили Л. П. Бруна 31 серпня 1871 р. подати прохання про звільнення його, за сімейними обставинами, від займаної посади¹¹⁰. Через півроку Л. П. Брун повернувся на службу в бібліотеку і навіть продовжив займатися громадськими справами¹¹¹. Ми знаходимо його серед присяжних засідателів по м. Одесі та Одеському повіту¹¹².

Через деякий час бібліотека постала перед необхідністю переміщення книг і всього бібліотечного майна в нижній поверх через те, що утворилися в будівлі тріщини. Загострена хвороба, при якій великі фізичні навантаження Л. П. Бруну були категорично протипоказані, змусили його в 1874 р., перервавши службу в бібліотеці, перейти до канцелярії університету секретарем з студентських справ¹¹³.

У зв'язку з виходом В. М. Шишковського на пенсію, утворилася вакансія на місце бібліотекаря, яка змусила Л. П. Бруна 16 квітня 1890 р. звернутися до ректора з таким посланням: *«в дополнение к поданному мною Вашему Превосходительству прошению о перемещении меня на должность библиотекаря Новороссийского университета, имею честь покорнейше просить обратить внимание на то, что во время моей почти 9-летней службы в должности помощника библиотекаря, давшей мне возможность практического ознакомления с библиотечным делом, я старался изучить и теоретическую сторону библиотековедения и библиографии [...]»*¹¹⁴.

Кандидатуру Л. П. Бруна підтримали в раді університету 14 професорів. Таємним балотуванням, яке відбулося 17 липня 1890 р., він був вибраний на посаду бібліотекаря¹¹⁵. Таким чином, у 1890 р. Л. П. Брун, у званні статського радника, «вступив на посаду» керівника бібліотеки університету. *«Суровый с виду, но сердечный и скромный до нельзя человек, он сразу вошел в колею, т. к. в бытность помощника библиотекаря, отлично изучил библиотечное дело. Продолжая налаженное управление библиотекой, Л. Ф. Брун много содействовал правильной постановке всех функций ее, всегда идя навстречу желаниям профессоров и нуждам студенчества. За 15-летнее управление библиотекой, на его глазах прошли такие крупные явления в жизни библиотеки, которые редко выпадают на долю другого библиотекаря: учреждение медицинского факультета, постройка нового здания и переход туда библиоте-*

ки, прием и регистрація больших пожертвованных библиотек кн. Воронцова, графа Стrogанова и Шильдера и мн. др.»¹¹⁶. Окрема заслуга Л. П. Бруна – відкриття при бібліотеці спеціального відділу для зберігання рідкісних та цінних книг, а також рукописів. Л. П. Брун 40 років життя віддав університету, більша частина з яких належала служінню книзі¹¹⁷.

Петро Степанович Шестеріков (1859–1929), який змінив Л. П. Бруна на посаді директора, був штатним співробітником бібліотеки Новоросійського університету з 1885 по 1920 рр. До смерті Л. П. Бруна, у 1905 р., він був помічником бібліотекаря, а потім був призначений керівником бібліотеки. Як директор великої на ті часи бібліотеки (314 тис. од. зб.) статський радник П. С. Шестеріков був прибічником впровадження у практику конкурсної системи заміщення вакантних посад і чіткого розподілу обов'язків всередині колективу.

Професорський колектив університету досить активно брав участь у бібліотечному житті та через бібліотечну комісію вченої ради чинив на неї свій вплив. Зі зміною складу комісії змінювався і характер впливу на діяльність бібліотеки. Прогресивні погляди провідних професорів на бібліотечну роботу змінювалися пильним і дріб'язковим контролем. Іноді цей тиск ставав гнітючим. За словами П. С. Шестерікова, *«ни один шаг библиотечной администрации не выходил из-под ферулы библиотечной комиссии»*, що, в окремих випадках, представляло собою підміну керівництва бібліотекою. П. С. Шестеріков протестував проти надмірної опіки, посилаючись на авторитет колег з інших бібліотек. Для доказу правоти своїх поглядів, для вдосконалення обслуговування і вивчення передового досвіду, йому необхідно було дізнатися про роботу інших бібліотек, заручитися прикладами з їх діяльності. Така можливість у П. С. Шестерікова з'явилася напередодні святкування 50-річного ювілею Новоросійського університету, коли вчена рада, після наполегливих прохань бібліотекаря, дозволила йому вивчити бібліотечну справу в країні, а найкраще з того, що він вважатиме за потрібне, запозичити для організації роботи в бібліотеці університету. Приводом для такої серйозної роботи стало відрядження С. П. Шестерікова влітку 1913 р. до Петрограду для прийому бібліотеки покійного сенатора В. В. Пахмана, яку пожертвували його спадкоємці нашому університету. Належне посвідчення від правління університету давало П. С. Шестерікову можливість оглянути головні книгосховища у великих містах Росії. Таким чином, протягом літа він познайомився з постановкою бібліотечної справи в бібліотеках Петрограда, Юр'єва (Тарту), Варшави, Москви, Казані, Саратова, Харкова та Києва. Поїздка дозволила дізнатися про роботу 7 університетських бібліотек, відвідати 15 найбільших публічних і академічних бібліотек, а також бібліотек музеїв і наукових товариств. Результатом серйозного дослідження стала книга *«Постановка библиотечного дела в университетских и некоторых других библиотеках России»*, в якій П. С. Шестеріков не тільки проаналізував стан бібліотечної справи в країні і зробив детальний опис організації бібліотеки в самому Новоросійському університеті, але підготував рекомендації щодо подальшої реорганізації її роботи. Весь цей матеріал дав можливість отримати уявлення про техніку ведення бібліотечної справи в най-

більших книгосховищах та підняти питання про матеріальне й службове становище особового складу університетських бібліотек. Книга П. С. Шестерікова дозволила зробити висновок щодо комплектування фондів, обслуговування професорсько-викладацького складу, а також із структури відділів бібліотеки ІНУ, яка була в той час на більш високому рівні, ніж багато інших університетських бібліотек Росії, хоча вимагала ще дуже серйозної роботи з її вдосконалення. У фахівців Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова книга П. С. Шестерікова «Постановка библиотечного дела в университетских и некоторых других библиотеках России» (Одеса, 1915) стала настільною, бо дає відповіді майже на всі питання, пов'язані з її історією.

Людиною двох пристрастей можна назвати П. С. Шестерікова. Дуже сильною була любов до книги, але істиною, основною пристрастю його все ж була ботаніка. Він хоч не був дипломованим біологом, але при цьому став прекрасним фахівцем з флори Південної України, систематично займався вивченням видового складу рослинності Херсонської губернії. Ним написано цілий ряд флористичних робіт за цією темою¹¹⁸. З 1884 р. П. С. Шестеріков активно працював у Новоросійському товаристві дослідників природи. З 1904 р. по 1916 р. був його секретарем, виступав з доповідями. Був членом особливої комісії, що складалася з осіб, які брали участь у природно-історичному вивченні Херсонської, Бессарабської й Таврійської губерній. У складі комісії працювали відомі вчені Новоросійського університету. Так, наприклад, у 1904 р. членами комісії були: О. О. Браунер, В. Д. Ласкарьов, А. О. Бичихін, М. М. Зеленецький і П. М. Бучинський. Протягом ряду років члени комісії отримували від Новоросійського товариства дослідників природи дотації на свої дослідження. П. С. Шестеріков отримував у середньому від 70 до 150 руб. на рік на вивчення флори Прибужжя, яка за своїм видовим складом дещо відрізняється від флори придністровської частини Одеського повіту. У 2012 р. виповнилося 100 років з моменту виходу в світ роботи П. С. Шестерікова «Определитель растений окрестностей Одессы» (Одеса, 1912), що стала в свій час першою публікацією такого роду для невеликого вкрай обмеженого флористичного району. М. М. Зеленецький відгукнувся рецензією на роботу П. С. Шестерікова, в якій зазначив повноту зібраних даних і вказав на велику наукову цінність видання. Основою для написання цілої низки робіт, безумовно, став гербарій¹¹⁹, для якого П. С. Шестеріков почав збирати рослини з 1883 р. «как абориген, неоднократно посвящая этому свой досуг в часы и дни, свободные от служебных занятий»¹²⁰. Складаючи опис рослин, він вказував у ньому місце проживання і терміни цвітіння, місцеві назви, синоніми і т. д. Багато екскурсій по збору рослин П. С. Шестеріков робив разом із своїми дітьми. Обставини особистого життя П. С. Шестерікова не завжди сприяли плідній науковій діяльності. Перший удар він отримав у 1912 р., коли рання смерть вирвала з родини зовсім юну доньку. Хроніка університету зберігає факт про нестримне горе батьків – пошвята на одній з книг: «памяти дорогой, незабвенной дочери, Лидочки Шестериковой, большой любительнице растительного царства и вообще природы, во всех ее проявлениях...». Ще один життєвий удар він отримав на сімдесятому

место помощника библиотекаря поданы прошения от 42 лиц, из которых при ближайшем рассмотрении только 18 оказались достойными удовлетворить законные требования, предъявляемые к этой должности»¹²⁶. Помічники бібліотекаря, як і самі бібліотекарі, також повинні були відповідати суворим вимогам, володіти «солідними знаннями й рідкісними якостями розуму та характеру», бути людьми інтелігентними, з широкою різнобічною освітою, з любов'ю до своєї справи. Подібно бібліотекарю, вони повинні буди володіти знаннями іноземних мов, умінням розбиратися у виданнях і мати професійний досвід. Мінімальний освітній ценз помічника бібліотекаря – успішне закінчення вищого навчального закладу, при цьому – мінімальне службове становище й матеріальне забезпечення на рівні викладача гімназії¹²⁷. У 1865 р. з тимчасового штату Новоросійського університету бібліотеці належало мати одного помічника бібліотекаря. Виконувати цю посаду випало на долю Л. П. Бруна. На практиці такого штату явно не вистачало, тому рада університету клопотала перед попечителем про дозвіл мати другого помічника й декількох писарів. 7 лютого 1866 р. другим вільнонайманим помічником бібліотекаря був обраний старший чиновник для доручень, що служив при акцизному управлінні Херсонської та Таврійської губерній, відставний штабс-капітан артилерії Іван Михайлович Кузьмінський, більш відомий як краший музичний критик в Одесі, що писав під псевдонімом «Бемоль»¹²⁸.

Придбання бібліотеки Губе в 1868 р., після якої наступила клопітка робота з її розміщення й оформлення, знову поставило керівництво університету перед проблемою нестачі кадрів. Про обсяг роботи красномовно свідчить письмова заява бібліотечної комісії того часу на одному із засідань ученої ради: «...к 6 мая 1869 г. всего внесено по новой системе 2167 названий книг. Книги эти внесены в систематический и алфавитный каталоги. Заведены списки дублетов и дефектов. Дублетов пока открыто 190, а дефектов – 213 названий. Половина обозначенного числа книг внесена в период от 10 ноября 1868 г. по 6 мая 1869 г. При этом подлежит иметь в виду, то что один из помощников библиотекаря исключительно был занят выдачею книг студентам, а другой (Л. Ф. Брун) был болен 2 1/2 месяца в конце прошлого года и один месяц в начале текущего года и теперь, по причине расстройства здоровья, подал прошение об увольнении его в отпуск за границу на 2 месяца. В текущем году, на основании предписания и. д. ректора, сделано: 1. Отдел студенческой б-ки частично перенесен в студенческую лекторию, куда поставлено 5 шкафов и часть в соседнюю с нею комнату (над парадной лестницею), где устроены теперь полки; 2. Для занятий служащих при б-ке занята теперь другая комната. Кроме того, произведены в б-ке следующие переделки: четыре арки очищены от камня и вновь переделано 4 печи. Во время этих перемещений и переделок нужно было переносить по несколько раз всю мебель из одной комнаты в другую, растворять все окна зимою, чтобы избавиться от пыли. При всем этом б-ка не закрывалась ни на один день. Летом предполагено строить новые полки. Когда это будет сделано, тогда можно будет приступить к приему и разбору (более 16 тыс. тт.), купленных у сенатора Губе»¹²⁹.

Маючи на увазі, що половиною особистого складу бібліотеки були вільнонаймані писарі, люди нові й недосвідчені, комісія визнала успішною велику та кропітку працю з реформування бібліотеки.

Крім того, у 1870 р. пішли з посади Л. П. Брун та І. М. Кузьмінський. Замість них рада затвердила О. Павловського та М. Л. Павлова. *«Согласно определению совета, в заседании 18 янв. 1871 г., происходило посредством закрытой подачи голосов, избрание из числа лиц, подавших прошения на должность помощника библиотекаря. В результате оказался избранным большинством 14 голосов против 5, отставной коллежский секретарь Александр Павловский. На основании § 42 унив. устава, просит попечителя об утверждении его в должности со дня избрания, т. е. с 10 февр. 1871 г.»*¹³⁰. Про останнього відомо наступне: *«Прошение помощника библиотекаря Александра Павловского об увольнении его, из-за расстроенного здоровья, от занимаемой должности с 1 янв. 1872 г.»*¹³¹. Михайло Лукич Павлов, який перебував у VIII класі за Табельним рангом, прослужив у бібліотеці до 1895 р. Йому неодноразово видавали одноразову допомогу, в якості заохочення: *«о предоставлении помощнику б-ря Павлову единовременного пособия из специальных средств, в виду того, что в настоящее время, он остался единственной поддержкой своих престарелых родителей и находится в крайне стесненном положении»*¹³².

У 1870 р. було дозволено відпустити з казни 600 руб. на утримання ще одного помічника бібліотекаря, яким став іспансько-підданий Карл Венанцієвич Кальсада. Він багато років служив при бібліотекарі В. М. Шишковському на посаді вільнонайманого писаря.

У 1874 р. тоді ще помічник бібліотекаря Л. П. Брун перейшов на посаду секретаря зі студентських справ, а замість нього був обраний губернський секретар Микола Петрович Марченко – найближчий помічник першого бібліотекаря університету: *«...прошение отставного губернского секретаря Н. Марченко о предоставлении ему вакантной должности помощника б-ря. При этом было доложено, что при избрании закрытой баллотировкой помощника б-ря в заседании 23 сент. 1874 г. Марченко получил 11 голосов избирательных»*¹³³.

Друкування каталогу потребувало додаткових сил з боку персоналу бібліотеки, але тільки в 1884 р. було дозволено мати третього помічника бібліотекаря, яким обрали спочатку дійсного студента історико-філологічного факультету ІНУ А. Блохіна¹³⁴. Але вже в 1885 р. його змінив кандидат математичних наук Володимир Миколайович Габбе (бл. 1850–1899), який після навчання у Рішельєвській гімназії, у 1868 р., вступив до Новоросійського університету й закінчив його в 1872 р.¹³⁵ Син обер-офіцера, він був православний, *«человеком кристальной души, идеалистом в полном смысле слова»*, який рано зійшов з життєвої сцени, але співробітники пам'ятали В. М. Габбе як *«в высшей степени интеллигентного служащего, полезного в библиотечном деле»*¹³⁶. За сумісництвом В. М. Габбе виконував обов'язки спостерігача на Магнітометеорологічній станції (пізніше обсерваторії) Новоросійського університету і при цьому *«вполне обладал широким метеорологическим развитием и хорошо понимал задачи науки вообще, он твердо верил в необходимость распространения»*

ния знаний в обществе; как человек цельный, он всегда имел в виду, что “вера без дела мертва есть” ... книга была для него верным и обожаемым товарищем»¹³⁷. За свідченнями авторитетного вченого О. В. Клосовського, В. М. Габбе був не тільки теоретиком, але й практиком метеорологічної науки, автором низки публікацій у виданнях обсерваторії. Рукописи, які залишені збирачем і зберігаються у фондах НБ ОНУ, містять щоденні метеорологічні записи¹³⁸. Інтереси В. М. Габбе були різноманітні та багатогранні. Протягом тривалого часу він був членом Одеського відлення Російського технічного товариства (з 1880 р.), де піклувався про бібліотеку товариства. З 1870 р. він був дійсним членом Новоросійського товариства дослідників природи, на засіданнях якого був присутній протягом наступних двадцяти років¹³⁹. Слід зазначити і про членство В. М. Габбе в Кримсько-Кавказькому гірському клубі, де він складав звіти з екскурсій. В. М. Габбе мав прекрасну власну колекцію книг, в основному математичного змісту, наприклад, «Русская библиография по математике, механике, астрономии, физике и метеорологии за 1884 г.», одним із укладачів якої був її власник. Книги з його особистої колекції стали надбанням університетської бібліотеки, до неї надійшло всього близько 336 найменувань книг, що належали помічникові бібліотекаря¹⁴⁰. Крім вище перерахованих співробітників П. С. Шестеріков згадує ще про деякі особи, які працювали в бібліотеці в другій чверті діяльності університету. Майже одночасно з В. М. Габбе у бібліотеку прийшов надвірний радник Володимир Олександрович Кобчевський. Він 25 років віддав служінню бібліотеці й залишив по собі пам'ять, як про людину з найвищою мірою інтелігентності. Він був одним із тих, хто *«подобно яркому метеору, осветили бесконечно суетливую жизнь библиотеки»*. 1 лютого 1909 р. вийшов у відставку, а повний цикл наук, які були прослухані ним на медичинському факультеті, дозволили отримати звання лікаря та займатися медичною практикою¹⁴¹. У 1888 р. Міністерство народної освіти дозволило бібліотеці Новоросійського університету мати в штаті третього помічника бібліотекаря, ним став П. С. Шестеріков. Прослуживши майже 20 років на посаді помічника, він потім, як вже зазначалось, став керівником бібліотеки. Десять років перебував у бібліотеці (з 1 грудня 1896 р. по 8 січня 1906 р.) Еразм Францевич Люткевич. Відчуваючи покликання до наукової роботи, він перевівся на географічний факультет лаборантом, але у 1915 р. знову повернувся до бібліотеки, остаточно змінивши посаду лаборанта при кафедрі географії на бібліотечну службу. З 7 березня 1903 р. по 15 березня 1912 р. був завідувачем інвентарним каталогом Микола Аполонович Уразов. Деякий час працював у бібліотеці Микола Олексійович Герлянд.

На початку ХХ ст. до штату бібліотеки ІНУ входило 5 помічників бібліотекаря, але посада п'ятого помічника довго залишалася вакантною і на неї з року в рік запрошувалися писарі. Насправді служили 4 помічника бібліотекаря: М. О. Григорович (надійшов до бібліотеки 16 вересня 1902 р.), І. І. Дусинський (з 16 січня 1904 р.), П. В. Левандовський (з 2 березня 1905 р.) і М. В. Смирнов (з 17 вересня 1907 р.).

Про Івана Івановича Дусинського (1879–1919) довгі роки згадували, в основному, в контексті історії бібліотеки університету. Народився І. І. Дусинський 8 квітня 1879 р. у Харкові в дворянській родині ветеринарного лікаря Івана Віталійовича Дусинського і його дружини Валерії Яківни, уродженої Іваницької, обидва – римо-католицького віросповідання. Закінчив Кам'янець-Подільську гімназію і в 1899 р. вступив на історико-філологічний факультет Новоросійського університету, після закінчення якого був залишений при кафедрі класичної філології для приготування до професорського звання. Займався давньогрецькою поезією і філософією¹⁴². Деякий час (приблизно півроку) за сумісництвом він завідував історико-філологічним кабінетом історико-філологічного факультету. Питання про залишення І. І. Дусинського в 1903 р. при університеті для підготовки до професорського звання було розглянуто на засіданні історико-філологічного факультету позитивно, при цьому говорилося, що він *«блестящим образом выдержал испытание в Государственной комиссии и имеет все внутренние данные для того, чтобы стать серьезным научным деятелем»*¹⁴³. З першого курсу І. І. Дусинський вражав викладачів своєю рідкісною для студента начитаністю, вдумливим і самостійним відношенням до прочитаного, різнобічністю, працьовитістю, пам'яттю та сумлінним ставленням до науки. В його численних рефератах із питань класичної філології, в його великому «медальному творі» «Греческий эпипикий и Вакхилид» відзначилася і ще одна важлива риса: ґрунтовне знання мов – французької, англійської, німецької та італійської, що робить для нього доступною всю наукову літературу¹⁴⁴. Після знайомства з класичними авторами в І. І. Дусинського остаточно розвинулося прагнення з багатьох філологічних дисциплін зосередитися на одній – на історії грецької літератури¹⁴⁵.

Одночасно розпочав службу в бібліотеці університету на посаді помічника бібліотекаря (з 1904 р.), а вже у 1915 р. був затверджений на посаді старшого помічника бібліотекаря. Службова кар'єра І. І. Дусинського в Новоросійському університеті офіційно зафіксована в його формулярному списку. Він був послідовно затверджений на посаді помічника бібліотекаря в чині колезького секретаря (12.IV.1907), за вислугою років проведений у титулярні радники (1910) і потім – в колезькі асесори (1913), затверджений на посаді старшого помічника бібліотекаря (1915). В пам'ять 300-річчя царювання дому Романових І. І. Дусинський отримав світло-бронзову медаль (1913) та був нагороджений орденом св. Станіслава III ступеня (1917). Отримував утримання у розмірі 600 руб. на рік (потім – 2000 руб., з надбавкою 300 руб.), був одружений з дворянкою Олені Пауліновні (в дівоцтві – Рисін), з якою виховував доньку Марію, яка народилася 13 жовтня 1905 р.¹⁴⁶

Сьогодні ми можемо говорити про І. І. Дусинського не тільки як про діяча бібліотекознавства, але як і про талановитого публіциста, прихильника ідей панславізму, політолога. Захопившись питаннями міжнародних відносин, він став членом Одеського відділення Товариства сходознавства, очолюваного деканом юридичного факультету Новоросійського університету професором П. Є. Казанським, ідеї якого допомогли молодому вченому навчитися орієн-

туватися в питаннях інститутів влади та держави, а також в тому величезному правовому матеріалі, який необхідний для побудови різних політичних конструкцій¹⁴⁷. У 1908–1910 рр. І. І. Дусинський співпрацював у одеській газеті «Русская речь», одночасно з цим з 1910 р. по серпень 1917 р. завідував іноземним відділом газети «Одесский листок»¹⁴⁸. Під час Першої світової війни було широко відомо звернення І. І. Дусинського «К славянам» (1915 р.), в якому він говорив про важливість панслов'янської ідеї. У пресі він під псевдонімами «Арктур» і «Чорномор» помістив ряд гострих статей з питань міжнародної політики. Частина цих статей була видана окремим відбитком під назвою «Основные вопросы внешней политики России в связи с программой нашей военно-морской политики»¹⁴⁹.

До революції І. І. Дусинський брав участь у політичному житті країни тільки в ролі публіциста й члена наукових товариств. Він ніколи не був членом будь-якої політичної партії, тому що *«всякая партийность и кружковщина были отвратительны его сердцу»*¹⁵⁰. У серпні 1917 р., на підставі принципових розбіжностей і випадкових непорозумінь з орендарем «Одесского листка» С. Штерном, він розпрощався з цією газетою і з тих пір перебував без постійної незалежної публіцистичної трибуни. З листопада 1917 р. по лютий 1918 р. І. І. Дусинський намагався створити хоча б невеликий незалежний друкований орган «Вільне слово». В останньому номері цієї газети простежувалася, безумовно, дружня позиція по відношенню до радянської влади. У ній було надруковано звернення, в якому І. І. Дусинський від імені спілки закликав всіх російських патріотів визнати уряд народних комісарів і протиставити наступу зовнішнього ворога згуртованим єднанням всіх російських громадян. Природно, з приходом до Одеси німців видання газети припинилося.

Деякі докладні відомості з життя І. І. Дусинського стали доступні після публікації в «Одесском мартирологе» анотованого опису архівно-слідчих матеріалів за 1919 р.¹⁵¹ В одній із справ значиться, що І. І. Дусинський не пізніше 3 травня 1919 р., без пред'явлення йому обвинувачення, був заарештований особливим відділом 3-ї Української радянської червоної армії. У слідчих свідченнях він виклав свої політичні погляди й переконання, з яких випливало, що від загальнолітературної діяльності він *«постепенно перешел к чистой публицистике, причем сосредоточился на той ее области, где можно было писать свободно о вопросах внешней и славянской политики, не становясь рупором какой-то определенной партии. К этому побудило его ощущение надвигающегося перелома в жизни страны — мировой войны»*¹⁵². Після лютневої революції він *«первоначально не выходил из роли наблюдателя совершавшихся событий»*, але дуже скоро зрозумів, що хід революції неминуче веде до розвалу держави й що силам відцентрованим і руйнівним необхідно протиставити сили, які є будівничими та доцентрові. Тому що партії, яка, на його думку, прямо й послідовно йшла б правильним шляхом до цієї мети, він не знаходив, то вирішив створити *«союз, основанный на началах возможно менее партийных и возможно более общенародных, и общегосударственных»*¹⁵³.

25 червня 1917 р. він організував перші загальні збори організації, що мала назву «Русский народно-государственный союз», члени якої завжди негативно відносилися до «погромної» агітації і вважали всякий терор явищем *«крайне уродливим и совершенно недопустимым и преступным»*. Що стосується створення бойових дружин інших «союзників», то про їхню діяльність І. І. Дусинський знав тільки те, що друкувалося в загальній пресі. Ніяких складів зброї партія І. І. Дусинського не організувала. Весною 1918 р. проявлені розбіжності у поглядах привели до того, що кожен союз працював порізно, згідно зі своєю програмою і своїми завданнями, не цікавлячись роботою іншого. Для того, щоб внести ясність у відносини з іншою організацією зі схожою назвою – «Союзом русского народа», що існувала в той час в Одесі, І. І. Дусинський у протокольних записах на допитах викладав наступне: *«...по вопросу о связи между возглавляемым мною Русским народно-государственным союзом и Союзом русского народа заявляю, что это две совершенно различные организации, не имеющие ничего общего ни по возникновению, ни по программе, ни по задачам, ни по составу. Союз русского народа является организацией все-русской, возникшей в 1905–1906 гг. не то в Петрограде, не то в Москве... Здесь, в Одессе, сколько припоминаю, в начале 1906 г. было основано графом [А. И.] Коновницыным отделение этого союза, существовавшее несколько лет. Затем деятельность его совершенно замерла и заглохла, и никаких сведений о ней я не имел. Я лично никогда не входил в состав этой организации и не был знаком с ее руководством»*¹⁵⁴. Як відомо, в квітні–серпні 1919 р. у період так званого другого періоду влади більшовиків в Одесі, в місті лютував «червоний терор». Жертвами репресій ЧК і Надзвичайних ревтрибуналів стали до 2 тис. розстріляних одеситів і до 10 тис. опинилися у тюрмах і концтаборах. Серед жертв – загиблі в перестрілках, застрелені при спробі втечі, померлі в тюрмах, розстріляні за вироком судів і трибуналів. Терор здійснювався не тільки повітовими НК, але і 26-ю і 31-ю особливими бригадами НК¹⁵⁵. Зрозуміло, що в такій каральній м'ясорубці кати не мали часу для уважного прочитання показань заарештованих, для зіставлення даних або для викликів всіх необхідних свідків, а також, щоб вникнути в тонкощі статутів, програм і дій різних політичних партій. І. І. Дусинський і його «Русский народно-государственный союз» потрапили на жорна історії. Одне лише співзвуччя у назві з монархічною організацією, або з «Русским народным союзом имени Михаила Архангела» могло викликати у НК пекуче бажання винищити на корені всіх, будь-яким чином причетних до цієї організації¹⁵⁶.

За час служби в бібліотеці І. І. Дусинський проявив себе як відмінний теоретик і практик бібліотечної справи¹⁵⁷. Він з успіхом брав участь у своєрідних курсах підвищення кваліфікації, введених керівником бібліотеки. З метою ознайомлення з раціональною постановкою бібліотечної справи й з тими новаціями, які були досягнуті в області бібліотекознавства П. С. Шестериков влаштував у вечірні години 1-2 рази на місяць збори службовців, на яких він ділився своїми враженнями про упорядкування краших бібліотек, які отримав

під час його подорожі. На цих зборах проходили обговорення останніх статей з бібліографічних видань і читалися самостійні доповіді. Як, наприклад, доповідь І. І. Дусинського «К вопросу о материальном и служебном положении личного состава библиотек университета» або його стаття «В ожидании давно назревшей реформы», яка надрукована в «Известиях Одесского библиографического общества» у 1914 р.

Розширювати свої горизонти в галузі бібліотечної справи на таких зборах допомагав бібліотекарю і його найближчий помічник зі студентської бібліотеки – Михайло Олімпійович Григорович. На одному з зібрань він виступив з доповіддю «Про студентський відділ бібліотеки ІНУ, що є і що має бути». Будучи завідувачем студентського відділу бібліотеки, виконував також і обов'язки доглядача будівель бібліотеки. Пройшовши службовими сходами від колезького реєстратора до титулярного радника, М. О. Григорович у 1914 р. був покликаний до армії з запасу прапорщиком. Павло Васильович Левандовський вів інвентар книжкового майна бібліотеки. Колезький реєстратор Микола Васильович Смирнов служив помічником бібліотекаря з 1913 р., завідував платними книжковими надходженнями й бухгалтерією бібліотеки. Замість М. О. Григоровича, який пішов на війну, він тимчасово завідував також і студентським відділом.

У розробці проекту про нові штати університетських бібліотек для подання до Державної думи брали участь: директор бібліотеки Харківського університету К. І. Рубинський, директор бібліотеки Московського університету А. І. Калішевський, М. С. Сафронєєв, О. Р. Войнич-Сяноженцькій та інші видатні діячі бібліотечної справи того часу – учасники Першого Всеросійського з'їзду з бібліотечної справи. Записка про поліпшення матеріального становища осіб, які перебувають при навчально-допоміжних установах університетів, надійшла до Державної думи в 1912 р., але тільки в 1914 р. були затверджені нові штати¹⁵⁸. Новий закон «Об улучшении материального положения лиц, состоящих при учебно-вспомогательных учреждениях университетов, об увеличении числа их и об усилении кредитов на учебную часть сих университетов» змінив штат службовців у бібліотеці. В життя він був введений у червні 1915 р. У Новоросійському університеті в штаті бібліотеки тепер знаходилися: бібліотекар з окладом в 2600 руб. (на цю посаду був переобраний П. С. Шестериков), 3 посади старших помічників бібліотекаря, кожна з окладом у 2000 руб. (було обрано І. І. Дусинського, М. В. Смирнова і Е. Ф. Люткевича), і 3 молодших помічника, з окладом по 1500 руб. (на ці посади були обрані П. В. Левандовський, М. О. Григорович і Л. К. Брун)¹⁵⁹.

Ще одна категорія службовців, яка допомагала бібліотекарю у підтримці університетської бібліотеки на належному рівні, – це так звані бібліотечні писарі. Ця посада в бібліотеці довгий час була позаштатною, заміщалася за вільним наймом. В основному, на цій посаді використовувалася жіноча праця. П. С. Шестериков домігся дозволу від влади ввести в штат бібліотеки жінок,

що в той час було винятком в роботі державної служби. Ось так він писав: *«женский персонал введен мною в состав работников библиотеки в 1907 г. ... Мое пионерство стало началом распространения в университете труда женщин, который не уступает своей продуктивностью перед трудом мужчин»*. Він вважав, що оцінювати продуктивність роботи осіб жіночої статі потрібно нарівні з чоловіками, і немає підстави закривати їм доступ до штатних посад. У нових штатах з 1914 р. жіночій праці давалися однакові права з чоловіками і настільки ж широкі права по службі і права на пенсію¹⁶⁰. Люція (Лючія) Карлівна Брун – перша жінка, яка зайняла штатне місце в нашому університеті. Питання про зарахування її до штату не відразу було вирішено в позитивному сенсі й розглядалося у Міністерстві народної освіти з тієї причини, що в наведеному вище законі не було прямих вказівок про певний освітній ценз для осіб жіночої статі, що надходять на державну службу. Після подання свідоцтва про закінчення 8 класів Одеської 2-й жіночої гімназії, міністерство визнало його цілком відповідним цензу і запропонувало попечителю Одеського навчального округу затвердити Брун на посаді молодшого помічника бібліотекаря з часу її обрання, тобто з 23 травня 1915 р. Л. К. Брун завідувала прийомом і видачею книг в основній бібліотеці, вела індикатор і була довірною особою бібліотекаря у веденні ділової переписки. Л. К. Брун безперервно працювала в бібліотеці до 1957 р.

Що стосується інших 3-х службовців – писарів із числа осіб жіночої статі (К. О. Григорович, М. П. Єфремової і Н. В. Леплявкіної), їм було збільшено утримання на 156 руб. на рік кожній. М. П. Єфремова завідувала журнальними надходженнями й дарами. Н. В. Леплявкіна, яка закінчила Одеські вищі жіночі курси, займалася веденням всіх канцелярських робіт з каталогізації книг при студентському відділі бібліотеки. Інші ж співробітники – А. К. Коров'я, М. Д. Гончаренко та І. П. Гриців, що залишилися за штатом, повинні були піти зі служби.

Перетворення, що почалися в період частої зміни влади в Одесі в період революційних подій, торкнулися не тільки Новоросійського університета, але і його бібліотеки та особисто деяких співробітників бібліотеки. В період короткочасного встановлення влади більшовиків, навесні 1919 р., відбулися перші перестановки в кадрах бібліотеки, вчинені РКВНЗом¹⁶¹ з політичних мотивів, про що свідчить цікавий документ, що зберігся в Державному архіві Одеської області:

*«У.С.С.Р. Народный Комиссариат Просвещения
Новороссийский университет
7 мая 1919 г., № 1614*

Объявление

- 1. Старшие помощники библиотекаря И. И. Дусинский и Э. Ф. Люткевич увольняются от занимаемых ими должностей.*
- 2. Библиотекарь П. С. Шестериков за выслугой лет освобождается от занимаемой должности.*

3. *Старший помічник бібліотекаря Н. В. Смирнов временно назначается бібліотекарем.*

Комиссар Новороссийского университета М. Малич /подпись/»¹⁶².

Більшість викладачів і співробітників університету, які були відратовані під час встановлення радянської влади навесні 1919 р., зі вступом добровольчої армії в м. Одеса у серпні 1919 р., відкрито славословили «денікінський режим». Група професорів та викладачів, які підтримували ректора О. Білімовича, виступали в пресі з монархічними ідеями, а найбільш праві професори створили блок християн-виборців для захоплення Міської думи, деякі ставали на чолі оборони німців-колоністів проти революційних сил більшовиків і лівих есерів. Більшість з них покинули батьківщину, причому ректор А. Білімович був звинувачений у тому, що спробував забрати з собою наукові посібники та бібліотеку університету, щоб перешкодити його функціонуванню за радянської влади, але брак пароплавів, раптовість нового пролетарського перевороту й опір службовців, які боялися втратити робочі місця, завадили цьому.

3 7 лютого 1920 р. більшовики, які остаточно затвердили владу в Одесі, продовжили проводити свою освітню політику. 23 лютого 1920 р. при Одеському губернському відділі народної освіти був створений підвідділ вищої школи. До кінця березня курси професорів і молодших викладачів, які виїхали з м. Одеси перед вступом більшовиків, були розподілені між новими лекторами, та заняття у ВНЗ поновилися. У травні 1920 р. був скасований Новоросійський університет. Першим кроком на шляху повної його ліквідації було відділення медичного факультету. Підвідділ вищої школи з 1 травня ліквідував історичний і юридичний факультети, створивши на їхній основі вищий учбовий заклад. Влітку 1920 р. на основі фізичного та математичного факультетів розформованого Новоросійського університету та Вищих жіночих курсів у Одесі був створений ще один інститут. Університетську бібліотеку корінні зміни поки що не торкнулися – все ще попереду, і ми наводимо повний список співробітників напередодні різних змін її долі:

«26 июня 1920 г. (№ 123)

*Библиотека Новороссийского
университета*

Правление Университета

В ответ на отношение за № 767, по постановлению Библиотечной комиссии (Протокол № 10 от 14 июня 1920 г., § 2), препровождается список должностей внутри библиотеки и распределение библиотечного персонала по характеру работ.

*Заведующий библиотекой Вл. Н. Павловский
Секретарь библиотеки Н. Леплявкина*

№	Должность	Стаж	ФИО	Образование
1.	Зав. б-кой	13	Павловский Владислав Нобертович	выси.
2.	б-рь	12	Смирнов Николай Васильевич	выси.
3.	б-рь	–	Зеленевский Казимир Иосифович	среднее
4.	б-рь	10	Ефремова Мария Павловна	среднее
5.	б-рь с обяз. секр.	5	Леплявкина Нина Васильевна	выси.
6.	помощник б-ря	13	Брун Лючия Карловна	среднее
7.	помощник б-ря	–	Петрунь Федор Евстахиевич	выси.
8.	помощник б-ря	10	Григорович Екатерина Олимпиевна	среднее
9.	помощник б-ря, с функ. хранит. б-ки	–	Доброловский Георгий Никитович	среднее
10.	помощник б-ря, обслуж. фак-ты (биб. техник)	1	Виркау Николай Николаевич	выси.
11.	пом. б-ря	1	Брейтбург Абрам Моисеевич	среднее
12.	пом. б-ря	1	Осипович Дора Ароновна	среднее
13.	пом. б-ря		Борисова Софья Евгеньевна	высшее
14.	пом. б-ря		Сагалатова Антонина Борисовна	среднее
15.	пом. б-ря	2	Элькнер Александр Марьянович	выси.
16.	зав. складом, и по приему и выдаче книг	37	Науменко Семен Кузьмич	низшее
17.	пом. б-ря	10	Георгиев Иван Георгиевич	
18.	пом. б-ря	6	Доконт Григорий Антонович	
19.	пом. б-ря	7	Синегубенко Гордей Евдокимович	
20.	пом. б-ря	8	Заяц Григорий Данилович	
21.	пом. б-ря	10	Думанский Прокофий Онуфриевич	
22.	пом. б-ря	6	Михайлов Павел Александрович	
23.	служитель	2	Владыкин Степан Петрович	
24.	служитель	2	Нерт Леон Станиславович» ¹⁶³	

Розстановка книг у бібліотеці. Класифікація

В університетських бібліотеках проводилась велика робота з організації, каталогізації та класифікації книжкового фонду, з розробки оригінальних систем бібліотечних класифікацій. Факультетська система розташування книжкових фондів, що застосовувалася в західноєвропейських університетах, не задовольняла бібліотекарів російських університетів, і вони застосовували свої класифікаційні системи¹⁶⁴.

Бібліотека Новоросійського університету стала формуватися на тлі дискусії між прихильниками систематичної і кріпосницької розстановки книг. При цьому учасники дискусії виходили з однієї і тієї ж точки зору – поліпшення обслуговування читачів, прискорення видачі книг, скорочення кількості відмов¹⁶⁵. Природно, що деякі професори, які приїхали викладати в Новоросійському університеті, звичні до інших умов, відчували незручність роботи в його бібліотеці, перш за все пов'язану з проблемою розстановки книг. 28 травня 1865 р. першим, майже відразу після відкриття університету, звернувся до ради університету ординарний проф. П. С. Білярський з поясненням про те, що *«книги по русской литературе и истории в расстановке не имеют должного порядка, поэтому необходимо на полках и в шкафах принять систематический порядок расстановки книг и сделать это нужно как можно быстрее, пока книг еще немного. Впоследствии это будет делать все труднее и труднее»*¹⁶⁶. Вчена рада університету відреагувала на такий стан справ створенням 20 грудня 1866 р. спеціальної комісії для якнайшвидшого приведення до порядку університетської бібліотеки. Першим і найважливішим питанням роботи цієї комісії було вирішення, за якою системою зручніше розставляти книги в бібліотеці. Маючи на увазі, що в ІНУ, який складався на той час тільки з 3-х факультетів, кожен викладач повинен мати повне уявлення про твори, що належали до його кафедри, комісія вважала, що найкращим буде *«расставляют книги по отдельным кафедрам и в них по главным подразделениям, а в самих подразделениях или по азбуке, или, что лучше – по годам. ...При этом комиссия считает желательным, чтобы для ознакомления заведующих б-кой с новейшими способами библиотечной науки, постоянно выписывались для них два главные по этому делу журналы: "Die Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie" и "Serapeum" (Германия, 1840), Журналы эти уже прежде здесь выписывались и должны быть настольными книгами каждого библиотекаря; они, кроме того, и для преподавателей содержат много любопытного»*¹⁶⁷.

Під час вироблення правил розстановки книг у бібліотеках між членами комісії виникла дискусія про те, яким же конкретним чином повинні бути розміщені книги: за систематичним каталогом, або ж за форматом, тобто за розміром обкладинок. Під час обговорення цього питання проф. Ф. А. Струве та проф. І. А. Маркузен висловили думку на користь розміщення книг за систематичним каталогом. Цю думку вони обґрунтовували тим, що *«библиотека университета есть вспомогательное учреждение для преподавателей и для учащихся, а поэтому нельзя в университете обращать внимание на то, что*

удобнее библиотекарям, а на то, что важнее для преподавателей. Для них и для учащихся, равно, как и для посторонних посетителей, не только приятно, но и весьма важно одним взглядом обнять то, что важнее для преподавателей. Только при такой расстановке книг стоит войти в библиотеку, иначе бесполезно, потому что не поучительно»¹⁶⁸. Проф. К. І. Карастельов висловився на користь розміщення книг за форматом, тому що при такому порядку, на його думку, було потрібно менше місця для книг та звірка бібліотеки по інвентарю могла проводитися легко й швидко, а також відпадала б потреба в постійному пересуванні книг. Проф. М. С. Власьєв зі свого боку заявив, що він більше був би згоден з першим способом розміщення книг, тобто за системою, але якщо через тісноту цього зробити не можна, то він згоден і на розміщення за форматом. Правила розміщення книг у фундаментальній бібліотеці Новоросійського університету були вироблені відповідно до рішення бібліотечної комісії від 9 грудня 1867 р.: був затверджений систематичний порядок розташування книг, що відповідало записам про них у систематичних каталогах. Все книжкове майно було розділене на 276 відділів. Кожен відділ починався з № 1. Книги, в порядку надходження, записувалися в каталоги і розставлялися в книгосховищі, без розподілу на формати. Таким чином, в бібліотеці Новоросійського університету була прийнята система розстановки книг у книгосховищі, що збереглася у своїй основі до теперішнього часу. До 6 травня 1869 р. було розставлено за новою системою 2167 назв книг. Книги ці були внесені в систематичний і алфавітний каталоги, причому алфавітний каталог (на картках) вівся в двох примірниках.

Взагалі, каталоги були слабким місцем вітчизняних бібліотек вищих навчальних закладів, і бібліотека Новоросійського університету на початку свого існування не була винятком¹⁶⁹. Всі університетські бібліотеки мали рукописні каталоги книжкового фонду, деякі з них склалися на картках і називалися «рухомими». Окремі університетські бібліотеки (Московського, Казанського університетів) вже мали друковані каталоги.

Бібліотека ІНУ також не відразу прийшла у задовільний стан. Ректор університету Ф. І. Леонтович взяв організацію бібліотеки під свій особистий контроль: *«Библиотечное дело ведется у нас не по строго определенным правилам и инструкциям, предоставляется личному усмотрению и усердию лиц, заведующих б-кой, которые без строгой системы и порядка, при огромном накоплении материала, не всегда имеют возможность исполнить свои обязанности как следует... К числу недостатков, какими страдает наша б-ка нужно отнести и то, что она доселе не имеет печатного каталога, который один дает возможность профессорам и студентам легко и скоро искать нужные для них сочинения. Недостатки могут привести к тому, что с течением времени наша б-ка сделается малодоступной, обратится в мертвый капитал»¹⁷⁰*. У найкоротший термін рада університету створила під головуванням проф. Б. В. Богішича Комісію для приведення бібліотеки в належний порядок, складання точних і докладних правил ведення бібліотечної справи та для прискорення появи друкованого алфавітного покажчика і систематичного

каталогу. Членами цієї комісії було обрано проф. Є. Ф. Сабініна, О. С. Павлова і Ф. К. Бруна. Перед новою комісією були поставлені наступні завдання: по-дбати про складання точних і докладних правил ведення бібліотечної справи; вжити заходів для надрукування алфавітного покажчика, а потім і систематичного, якщо такий буде приведений до кінця.

За невеликий проміжок часу, отримавши вироблену систему розміщення і каталогізації всього матеріалу, університетська бібліотека біля 2/3 книг обробила і розставила за цією системою, ні на один день не припиняючи видачу книг¹⁷¹. До 1873 р. до 3000 назв книг залишалося ще не внесених у систематичний каталог і не отримавших певного місця в бібліотеці¹⁷². До 1876 р. всі книги були розставлені за системою та введені у систематичний та алфавітний каталоги¹⁷³. Систематична модель розподілу фонду, в порівнянні з форматної розстановкою, мала цілий ряд недоліків: вимагала більше бібліотечного простору і частіших пересувань на полицях. Але ця ж система мала набагато більше переваг, однією з яких була можливість розробити власний «Проект правил прийому, зберігання і вживання бібліотечного матеріалу» в ІНУ. Нижче наводимо витяг із правил, що стосується прийому книг й інших наукових і навчальних посібників у бібліотеці: *«1. Книги, карти и атласы и др., приобретаемые через комиссионеров, самих преподавателей, или правление – поступают в б-ку и записываются тотчас в фундаментальный каталог в хронологическом порядке с обозначением в нем: названия сочинения или предмета, количества томов и цены, с указанием от кого приобретение сделано; 2. Затем каждое сочинение, по наложении на первом листе его университетской печати, вносится в систематический каталог в соответствующий его отдел, с подробным обозначением заглавия, места и времени издания и типографии. Одновременно с этим, заглавие каждого сочинения списывается с такою же подробностью на двух карточках, из которых одна служит для подвижного алфавитного каталога, а другая для подвижного систематического каталога; 3. После внесения в каталоги, сочинение, если оно приобретено непереплетенным, немедленно отсылается переплетчику и только переплетенное поступает в пользование; 4. Каждая книга, или уложенное в картон издание (собрание рисунков или рукопись) помещается в соответствующий (по заведенному порядку) шкаф с ярлыком на переплете, на котором цифрою указывается № как систематического каталога, под которым оно там записано, так и № того отдела систематического каталога, к которому оно непосредственно относится»¹⁷⁴.*

Поступово приводили до порядку й інші сторони бібліотечного життя. Ми вже згадували раніше каталоги, за якими в бібліотеці Новоросійського університету обирався спосіб розстановки книг. Перш за все – рукописний систематичний каталог, який мав вигляд книг за форматом «трохи більше аркуша паперу». У них чітким почерком під поточним порядковим номером записувався даний твір із дотриманням всіх орфографічних правил і без будь-яких скорочень, причому назва переписувалася з титульного листа книги. Показо-

во, що в 1876 р. бібліотекар В. М. Шишковський склав проект систематичного каталогу медичних книжок¹⁷⁵.

Алфавітний рухомий рукописний каталог бібліотеки на початку ХХ ст. складався з 100 висувних ящиків без всяких пристроїв для їх закріплення. Не маючи фінансової можливості «для механічного закріплення» карток, бібліотекарі вдавалися до всякого роду паліативних заходів: оголошенням, що забороняється виймати картки з ящиків; пильному нагляду з боку службовців і обмеження доступу до каталогів з боку студентів. Студенти тільки за рекомендацією професорів могли користуватися картковим каталогом основної бібліотеки ІНУ. Читачі могли також зустріти в ящиках алфавітного каталогу не тільки рукописні картки, а й надруковані типографським способом. Важливою перевагою встановленого порядку в бібліотеці було, наприклад, те, що у бібліотекарів університетської бібліотеки, нарешті, «дійшли руки» до дублетного фонду. Були виявлені дублети й заведені списки дублетів (190 назв.) та дефектів (213 назв.)¹⁷⁶. Через деякий час був складений алфавітний каталог дублетів на картках, який через попечителя Одеського навчального округу був доставлений до Московського древлесховища¹⁷⁷. Деякі дублети поповнили студентський відділ бібліотеки. Один із варіантів алфавітного каталогу дублетів був надрукований у офіційному відділі університетських «Записок» за рахунок суми, що призначалася для друкування протоколів¹⁷⁸. Крім того, в 1874 р. у друкарні Г. Ульріха і Шульце навіть був зроблений окремий відбиток «Каталога дублетів бібліотеки Новоросійського університету» (Одеса, 1874. 89 с.).

Ще одна спроба навести лад з накопиченими дублетними примірниками була зроблена через 30 років. Бібліотечною комісією Новоросійського університету, за пропозицією бібліотекаря П. С. Шестерикова, було обговорено питання *«о возможном приведении в известность дублетного отдела библиотеки, который в течение нескольких десятков лет оставался неопианным из-за отсутствия свободных рук»*. Було прийнято рішення про прийняття двох вільнонайманих писарів на кошти, які залишилися вільними від вакантної посади штатного помічника бібліотекаря для приведення до ладу дублетів. *«Благоприятное разрешение ходатайства дало возможность пригласить 2-х девиц, которые в течение 8 месяцев разобрали почти все дублеты и составили карточный подвижной каталог, в который вошли свыше 11 тыс. названий сочинений»*¹⁷⁹. При розбиранні дублетів були знайдені й ті, що потрапили туди, ймовірно, випадково або через непорозуміння, також рідкісні видання та рукописи, які за постановою правління університету, були згодом записані в прихід і занесені в інвентар основної бібліотеки і в систематичний каталог.

Каталоги. Друкований каталог бібліотеки

Уже в перші роки свого життя Новоросійський університет піднімав питання про друкування каталогу своєї бібліотеки. Але швидко зростання бібліотеки вимагало часу для приведення в порядок її вмісту. Тому багато праці довелося докласти на просту каталогізацію книг, які надійшли, перш ніж можна було приступити до друкування каталогу.

Ще у 1870 р. (Протокол від 7 груд., ст. 7), за поропозицією ректора Ф. І. Леонтовича, радою була створена бібліотечна комісія як для приведення бібліотеки до порядку, так і для прискорення появи друкованого алфавітного і систематичного каталогів. Крім систематичного каталога було вже 2 примірники рухомого, на картках, каталога. І тому знову було порушене питання про друкування каталогу вже проф. С. П. Ярошенком на засіданні ради університету 2 грудня 1876 р. На його думку, варто було *«напечатать каталог библиотеки по образцу Харьковского университета, т. е. отпечатать систематический каталог и затем в прибавлении дать алфавитный указатель [...]»*. Після розгляду цих пропозицій у раді Новоросійського університету питання про друкування каталогу, нарешті, зрушилося з місця. Для цих цілей в грудні 1876 р. було обрано спеціальну комісію, яка відала друкуванням каталогу проф. С. П. Ярошенка у складі І. І. Патласвського, Л. Ф. Воеводського (на той час ще доценти) і бібліотекаря В. М. Шишковського. Вчена рада поставила перед комісією тверду умову: *«для того, чтобы каждый отдел систематического каталога был расположен в алфавитном порядке, печатание должно происходить с карточек, с сохранением при каждом сочинении соответствующего номера рукописного систематического каталога»*¹⁸⁰.

Складність полягала в засобах для друкування, а кошти потрібні були чималі: до 1 січня 1878 р. бібліотека налічувала близько 40 тис. назв., при середньому щорічному зростанні в 1,5 тис. назв (до 1 січня 1879 р. було 41684 назв або 84797 т.; до 1 січня. 1883 р. – 47335 назв. або 95657 т., тобто в 4 роки число назв збільшилася на 5651). Але рада на засіданні 7 квітня 1877 р. схвалила думку проф. С. П. Ярошенка – використати на друкування каталогу кошти, що відпускалися на утримання двох писарів, у кількості 800 руб. На щорічне перерахування 800 руб. із зазначених залишків для друкування каталогу, на заміну утримання 2-х писарів при бібліотеці, була згода міністерства, що висловлена пропозицією попечителя округу від 20 травня 1877 р. за № 3870. Залишалось визначити систему видання.

Для прискорення справи рада схвалила існуючу систему складу бібліотеки – розподіл творів за факультетами, кафедрами і відділеннями. Для того, щоб не гаяти час із друкуванням каталогу, вона затвердила друкування творів у тому порядку, в якому вони заносилися у належні відділення в міру надходження, але надала право відкривати нові відділення або повністю закривати зайві. Алфавітний покажчик, супутній кожному тому каталогу (том – факультет), із зазначенням відділення і місця (№) у ньому цієї назви й книги, спокрутував недолік розміщення по відділенням поза абеткового порядку.

Постановою ради від 17 листопада 1877 р. видання «Каталогу» доручено редактору «Записок», яким на той час був проф. С. П. Ярошенко¹⁸¹. З 1 червня 1878 р. редактором «Записок» на 3 роки був переобраний проф. О. О. Кочубинський, тому, автоматично, редактором друкованого каталогу бібліотеки ІНУ став також він¹⁸². Причому, 1 червня 1881 р., 10 травня 1884 р. та 16 жовтня. 1887 р. він кожного разу переобирався редактором «Записок» на 3 роки¹⁸³.

Перший лист каталогу надрукований у грудні 1877 р., останній – у січні 1883 р. Після кафедр історико-філологічного факультету розміщений особливий відділ з слов'янської філології імені проф. В. І. Григоровича, утворений з пожертвуваних останнім книг нашому університету.

Таким чином, друкований каталог бібліотеки ІНУ мав на меті задовольнити практичні потреби викладачів, студентів і всіх осіб поза університетом,

Через 20 років, коли фонд бібліотеки значно поповнився за рахунок новопроданих книжок і дарів, була зроблена спроба видати доповнення до друкованого каталогу бібліотеки Новоросійського університету. Друкування передбачалося вести на кошти, що утворюються від залишку на видання «Записок Імп. Новоросійського університету», причому планувалося щорічно друкувати від 12 до 20 аркушів. Бібліотека встигла випустити лише 1-й випуск, що містить в собі перші 10 відділів книг каталогу бібліотеки¹⁸⁴.

Приміщення бібліотеки. Кімната цінних і рідкісних видань

З моменту переходу колишнього ліцею в будівлю на Дворянській вулиці деяка частина ліцейської бібліотеки була розміщена в підвальному поверсі, а більша її частина – на хорах актового залу. У 1862 р. частина бібліотеки, яка знаходилась на хорах актового залу, була перенесена на 1-й поверх у ліве крило будівлі¹⁸⁵. Через деякий час після відкриття Новоросійського університету, а саме в квітні 1866 р., вченою радою була створена спеціальна Комісія для влаштування та розміщення в університетських будівлях навчально-допоміжних установ, яка займалася складанням плану раціонального розподілу приміщень всередині університету, маючи на увазі, що в користування університету переходить додатково будівля на Преображенській вулиці. Після переходу всіх навчально-допоміжних установ природничого відділення фізико-математичного факультету в цю будівлю, комісія запропонувала виділити на нижньому поверсі будівлі на Дворянській вулиці, ліворуч від входу, такі приміщення для бібліотеки: кімнати для книг бібліотеки; кімнату для розбирання книг, що тільки-но надійшли в бібліотеку; кімнату для роботи бібліотекаря і його помічників, а також читальню кімнату для студентів. На середньому поверсі будівлі, за цим планом розміщення, перебувала газетна кімната. При цьому, слід додати, що вже тоді всі члени ради визнали відведене приміщення для бібліотеки, однієї з найголовніших навчально-допоміжних установ університету, *«едва достаточним для имеющихся на лицо книг»* і те, що зі збільшенням їх кількості *«не будет никакой возможности устанавливать книги в должном и удобном для пользования порядке»*¹⁸⁶. Такий порядок устрою і розміщення кімнат в університетських будівлях був затверджений через попечителя в міністерстві, але вже зовсім скоро рада заслуховувала подання голови нової комісії для остаточного проекту розміщення навчально-допоміжних установ та з питання про переміщення університетської бібліотеки з 1-го поверху на 3-й. Була довга дискусія. В підсумку, більшістю голосів перемогла група професорів, що бажала якнайшвидшого підняття бібліотеки на 3-й поверх. На підставі відгуків фахівців і особливої думки ректора І. Д. Соколова, рада, на своєму

засіданні 13 травня 1868 р., постановила перенести бібліотеку на 3-й поверх будівлі на Дворянській вулиці.

Перенесення бібліотеки на 3-й поверх збіглося з необхідністю підготовки місця для нового великого бібліотечного придбання – колекції сенатора Р. Губе¹⁸⁷. Для цих потреб університет виділив також *«2500 р. на постройку 153 аршин полк в 9 рядов каждый аршин, а также 7 полушкафов ясеневого дерева, полированных, с сплошной верхнею крышкою, четырьмя дверьми на медных бегунах и двумя замками каждый, по 50 руб. каждый, которые можно будет поставить на свободных местах под окнами»*¹⁸⁸. Через три роки стає зрозуміло, що місця для подальшого зростання бібліотеки катастрофічно не вистачає, про що свідчить рапорт бібліотекаря В. М. Шишковського такого змісту: *«вследствие постоянного увеличения количества книг в библиотеке, назначенное для нее помещение становится все более недостаточным. Ныне, по классификации книг по новой системе, необходимо оставлять на полках запасное место для вновь поступающих книг, что становится невозможным. Приходится передвигать еженедельно книги, что требует не только лишних трудов, торможение составления новых каталогов, но и служит поводом к нарушению порядка вследствие ошибок в расстановке книг. Кроме того, не хватает места для дублетов и дефектов. Наконец, книги, пожертвованные гг. Прянишниковой и Громовым, в количестве 29 больших ящичков, сложены в коридоре. Разборка их намечена только на время после окончания классификации всех прочих книг, а, между тем, эти ящички, обернутые рогожей, загромождают коридор. В настоящее время библиотека нуждается хотя бы в 2-х комнатах»*. Тоді правління університету, розглянувши доповідну записку бібліотекаря і думку ректора про необхідність додаткового приміщення, прийшло до висновку, що під бібліотеку необхідно відвести весь верхній поверх¹⁸⁹.

Але вже 18 грудня 1875 р. перед керівництвом Новоросійського університету дуже гостро постало питання про подальше перебування бібліотеки на верхньому поверсі головної будівлі взагалі. Досить вагомою підставою для приведення у виконання міркувань архітекторів, які вважали за необхідне перенесення її на 1-й поверх, служить також такий аргумент, що бібліотека – це найцінніше і необхідне майно університету, яке повинно бути під охороною від усякої найвіддаленішої небезпеки (від пожежі та інших загроз), тому повинне існувати в таких частинах будинку, які найменш схильні до неї.

Університет прийшов до висновку, що необхідно перенести бібліотеку з 3-го поверху на 1-й. Проект розміщення на новому місці було доручено професору Є. Ф. Сабініну (Додаток 12, 13).

В університетських колах бурхливо обговорювалося порушене в урядових сферах питання про заснування при Новоросійському університеті медичного факультету. Його рішення було відстрочено на цілих 20 років. В кінці 1890-х рр. повернулися знову до цієї справи, і на цей раз були знайдені кошти для будівництва не тільки навчальних корпусів та клінік медичного факультету, а й для будівництва нових приміщень для інших підрозділів університету. В цьому контексті постало питання про будівництво нової будівлі для бібліо-

теки. До цього часу бібліотека Новоросійського університету перебувала в головному корпусі на Дворянській вулиці.

Нову будівлю було вирішено спорудити на Преображенській вулиці, туди вона потім перемістилася, і тут вона знаходиться до теперішнього часу.

Спочатку, на місці теперішньої будівлі Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова стояв Міський будинок зі службами, який був зайнятий Конторою одеських питейних зборів¹⁹⁰. З рапорту архітектора Г. І. Торічеллі від 19 березня 1840 р. зрозуміло, *«что кварталы, в коем находятся сии строения облегают улицы Преображенскую, Дерибасовскую, Гаванскую и переулок от сей улицы к Преображенской, и, что вся местность под этими строениями в настоящем положении заключает в себе меры 905 кв. саж., но если от оной будет отведена по предположению начальства часть места под Городовой сад, то останется в этих местах для продажи 600 кв. саж., т. е. по Преображенской улице 30 и во дворе 20 кв. саж.»*¹⁹¹. Документ, датований 25 квітня 1842 р. свідчить про подальший продаж Міського будинку зі службами, які перебували поблизу Міського саду, князю П. І. Гагаріну для забудови плановими будівлями¹⁹². Купуючи місце на Преображенській вулиці, П. І. Гагарін, зі свого боку, зобов'язувався будувати його за фасадом пристойним плановим будинком, з відрахуванням на користь міста поземельних грошей, і крім цього, зробити позаду будинку, з боку саду, *«постройки для помещения разного рода бань и ванн»*. При затвердженні плану побудови П. І. Гагаріну було виставлено умову: будинок у два поверхи повинен бути побудований неодмінно в 2-х річний термін, а приміщення для ванн і бань, за схваленням керівництвом планом і фасадом, – в 1-річний термін. На цих лише двох умовах місце і мало бути віддане П. І. Гагаріну без торгів.

Будівництво свого будинку князь П. І. Гагарін доручив архітекторові, якого можна поставити в один ряд з іменами видатних міських зодчих – тосканцю Джованні (Івану Борисовичу) Скудієрі¹⁹³. Будівництво було успішно розпочато в 1845 р. і представляло собою досить велику за площею будівлю, призначену для театру, для якого князь заздалегідь зібрав оркестр, створив власну балетно-театральну школу, сформував трупю з вихованців і вихованок цієї школи. *«Одесский вестник»* від 8 квітня 1839 р. відгукнувся про діяльність князя П. І. Гагаріна такими рядками: *«Гагарин открыл небольшую театральную школу, где 12 юношей и 12 девушек обучались основам драматического искусства, танцам, музыке, французскому языку»*. Спеціально виписаний із-за кордону балетмейстер Буше давав уроки в театральній школі. Він же поставив там оригінальний балет *«Добрый гений»*, який мав успіх. За домовленістю з дирекцією імператорських театрів, доповнили цю трупю випускники столичних училищ, відпущені для проходження практики в провінції. Гагарінський театр з'єднався з групою гастролючих в Одесі артистів на чолі з І. Мочаловим. Але після трагічної смерті цього відомого актора успіх покинув новостворений театр. Перший сезон виявився для нього й останнім.

Ділянку землі з недобудованим театром, в якому ще зовсім недавно проводили репетиції вистав, у П. І. Гагаріна придбала людина зовсім іншого скла-

ду – далекоглядний та процвітаючий купець Вільям Вагнер (1803–1882). Фінансові можливості дозволили йому придбати кілька земельних ділянок у місті. Одним з них була ділянка на Преображенській вулиці в 1-й частині міста, в LXIV/LXV кварталі під №№ 704, 705 і 706 і частково з № 702 і 703, з усіма будівлями і землею.

В ДАОО знаходиться документ, який представляє собою креслення фасаду будинку на Преображенській вулиці, що належав купцеві Вагнеру. У легенді до цього кресленням зазначено, що проект будівлі датований 1849 р. Автором креслення є архітектор Боффо. Під цим ім'ям Одеса не знає іншого архітектора крім Франческо (Франса Карловича) Боффо (1790–1867). З 1819 р. він був помічником, а з 1822 по 1844 рр. – городовим архітектором при Одеському будівельному комітеті, до 1857 р. продовжував приватну практику. Йому належать проекти головних ансамблів і палаців одеської аристократії. Завдяки зазначеному архівному документу, до цього переліку ми можемо додати й будівлю на Преображенській, 24. Чергова перебудова в кінці XIX ст. не змінила картину, зберігши враження від зовнішнього вигляду будівлі таким, яким його задумував Ф. Боффо. Авторство Ф. Боффо підтверджує й підпис, зроблений у правому нижньому кутку креслення (Додаток 14).

Вагнер свій будинок на Преображенській вулиці пристосував спеціально під готель і влаштував його, на ті часи, на найвищому рівні. У 1852 р. тут виріс 3-х поверховий будинок з підвалом на склепіннях, двома особливими флігелями, погребами, цистерною, кахельними печами, ватерклозетами тощо. Відгуки про відвідини «Європейського готелю» ми можемо зустріти в документальних джерелах того часу¹⁹⁴.

Попечитель Одеського навчального округу М. І. Пирогов, ознайомившись зі станом народної освіти в Новоросійському краю, прийшов до висновку про необхідність перетворення існуючого тоді в Одесі Рішельєвського ліцею і робив все від нього залежне для відкриття в Одесі університету. Саме тому в 1857 р., коли відкривалася нова будівля ліцею на Дворянській вулиці (нині головний будинок університету), попечитель, виступаючи з промовою перед присутніми, сказав: *«праздник нашего новоселья останавливает невольное взгляд на новом зданши, заставляет думать, что не напрасно увеличено помещение для учащихся, кабинетов и лабораторий»*. Але що робити зі старою будівлею ліцею?¹⁹⁵

В. Вагнер, давно виношуючи план придбання в жвавому місці власної нерухомості для розширення своєї торговельної діяльності, звернувся до попечителя Одеського навчального округу з пропозицією про обмін будівлі його «Європейського готелю» на будівлі старого Рішельєвського ліцею. М. І. Пирогов побачив у цій пропозиції певні переваги і був дуже наполегливий в активному листуванні з міністерством щодо обміну. 16 липня 1858 р. було отримано Височайший дозвіл на обмін старих будівель Рішельєвського ліцею та землі, яка знаходилася під ними і дворовим місцем, на будову і дворове місце купця В. Вагнера на Преображенській вулиці, де розміщувався «Європейський готель». 19 серпня 1858 р. у суді була оформлена купча по виробленій угоді.

Обмін будинками відбувся. Будівлю на Преображенській вулиці, хоч і було придбано для потреб університету, але тимчасово було віддано в оренду тому ж купцеві В. Вагнеру. Лише у 1868 р. тільки-но створений Новоросійський університет отримав змогу зайняти будинок на Преображенській вулиці, який раніше надавався в оренду. Тут розмістилося природниче відділення фізико-математичного факультету з усіма його лабораторіями й кабінетами, в тому числі кафедри зоології та фізіології. Саме в цьому будинку викладали і проводили свої досліді багато видатних учених-природознавців зі світовим ім'ям: О. В. Клосовський, Л. С. Ценковський, І. І. Мечников, І. М. Сеченов та ін.

На рубежі XIX і XX століть Новоросійський університет у науковому та навчальному планах досяг своєї зрілості. У ньому склався компетентний професорсько-викладацький склад з високим інтелектуальним потенціалом. Тепер могла здійснитися давня мрія – стати університетом класичним, тобто відкрити в ньому 4-й, медичний факультет. Стара матеріальна база не давала університету можливості розвиватися, тому в Одесі для нього розгорнулося грандіозне будівництво нових споруд. 22 червня 1896 р. була Височайше затверджена всепідданіша доповідь п. міністра народної освіти про утворення будівельної комісії зі зведення медичного факультету Новоросійського університету. 25 липня 1896 р. така комісія була організована і їй було доручено також будівництво фізико-хімічного інституту, а потім і реконструкцію університетської будівлі на Преображенській вулиці з прибудовою до неї книгозавища. А вже 31 липня цього ж року відбулось перше засідання новоствореної будівельної комісії під головуванням ректора, доктора фізико-математичних наук, проф. Ф. М. Шведова. До роботи комісії з дорадчим голосом залучалися професора Новоросійського університету – декани факультетів (О. М. Дервицький, О. К. Кононович, В. М. Палаузов, В. В. Сокольський), професори-медики, директори споруджуваних амбулаторій та клінік¹⁹⁶.

Зростаюча університетська бібліотека, яка тулилася в головній будівлі, давно відчувала нестачу місця. За кількістю фондів і за числом читачів бібліотека стояла на першому місці в бібліотечній мережі дореволюційної Одеси. Зі звіту університету за 1902 р. видно, що в бібліотеці на той час перебувало 237 тис. томів на суму майже в 546 тис. руб. Займаючи мало не половину першого поверху в головному корпусі університету на Дворянській вулиці, вона вже не поміщалася на відведених для неї площах. Будівельна комісія зупинилася на тому, щоб реконструювати так званий «рожевий» університет на Преображенській вулиці, добудувавши до нього в глибині Міського саду будівлю для зберігання книг. Восени 1899 р. були готові будівлі фізико-хімічного інституту, куди поступово перевели окремі служби фізико-математичного факультету. *«16 ноября 1899 г. в Строительной комиссии был заслушан рапорт ректора университета о начале строительства зданий на Преображенской улице для нужд историко-филологического факультета, юридического факультета, Музея изящных искусств, библиотеки и ее книгохранилища»*. Міністерство дозволило розпочати спорудження бібліотеки за умови дотримання всіх належних за планами і кошторисами робіт на суму не більше 200 тис. руб. До складу

Будівельної комісії, був доданий новий член – бібліотекар Л. П. Брун. Головним архітектором будівництва був призначений відомий російський і польський архітектор, академік архітектури М. К. Толвінський. Будівництво проходило в 2 етапи: в першу чергу необхідно було побудувати будинок книгосховища в Міському саду, в другу чергу – приступити до перебудови будівлі, що виходить фасадом на Преображенську вулицю. Під книгосховище розчистили від старих одноповерхових будівель майданчик, викопали котлован, заклали в ньому цокольний поверх і почали зводити стіни. При проектуванні нового будинку книгосховища актуальними були всі заходи, що вели до скорочення витрат за кошторисом, без шкоди для побудови. Л. П. Брун активно включився в обговорення проекту будівництва і, перебуваючи у відпустці влітку 1899 р., оглянув деякі закордонні бібліотеки щодо внутрішньої конструкції книгосховища, а потім неодноразово виступав на засіданнях будівельної комісії з пропозиціями щодо раціонального розміщення приміщень у новій будівлі для бібліотеки Новоросійського університету. Будівництво власне книгосховища тривало протягом 1900–1901 рр. За цей час бібліотекар неодноразово повертався до проекту споруджуваного будинку, обмірковуючи подробиці розміщення книг і служб на новому місці та звертався до будівельної комісії зі своїми розрахунками, проводив приблизне зважування книг. Плануючи розміщення книг у новій будівлі, Л. П. Брун вважав за можливе виділити в особливу кімнату хоча б самі рідкісні видання та рукописи, які зберігалися в бібліотеці Новоросійського університету. У книгосховищі вже повним ходом йшли оздоблювальні роботи, коли приступили до розбору й спорудження фасадного будинку на Преображенській вулиці. Стару будівлю було розібрано до фундаменту й декількох несучих стін.

У 1900 р. у зв'язку з переведенням архітектора М. К. Толвінського до Варшави закінчення будівництва будівель на Преображенській вулиці затягувалося. Завершувати будівництво довелося архітекторові О. О. Бернардацці. Перебудова фасадного будинку на Преображенській вулиці дійшла кінця, переміщення книг з Дворянської вулиці йшло з квітня по вересень 1902 р. У Л. П. Бруна в бібліотечній команді було всього кілька помічників: В. О. Кобчевський, П. С. Шестериков, Е. Ф. Люткевич і М. О. Григорович. Вони керували перенесенням і розміщенням декількох сот тисяч томів. При цьому бібліотека продовжувала функціонувати. Офіційний прийом нових будівель був проведений 8 лютого 1903 р. У книзі П. С. Шестерикова «Постановка библиотечного дела» надано докладний опис внутрішнього розташування бібліотечних кімнат: *«В нижнем этаже из общего вестибюля посетитель попадал в студенческий отдел библиотеки, а на втором этаже был вход в фундаментальную библиотеку. В приемных комнатах обеих библиотек находился чиновник, заведовавший приемом и выдачей книг. В приемной фундаментальной библиотеки, довольно большой неправильно пятиугольной комнате, с одним огромным венецианским окном, выходящим во двор, помещались шкафы с карточками алфавитного каталога, систематические каталоги, карточки ин-*

дикатора, шкаф с книгами личных записей профессоров и три больших шкафа с номерами журналов текущего года. К этой комнате примыкали с правой стороны журнальная и газетная комнаты, имевшие самостоятельный выход на площадку вестибюля. По соседству с журнальной комнатой помещалась просторная справочная комната со справочными изданиями в шкафах вдоль стен, а также присылаемыми комиссионерами университета книжными новостями, лежавшими на столах. Здесь же помещались и столы для занятий профессоров, с полками для затребованных к занятиям книг. Справочные издания и книги, присланные на просмотр, из этой комнаты выдаче не подлежали. Рядом со справочной комнатой находился кабинет Библиотекаря, а рядом с ним – такой же величины кабинет для занятий профессоров, с собранными здесь справочными изданиями. В проходе между кабинетами, в световом фанаре, помещались шкафы Одесского библиографического общества с собственной библиотекой и со своими изданиями. Ближе к выходу в книгохранилища помещались рабочие комнаты канцелярии библиотеки, где служащие вели инвентарные книги, систематические и алфавитные каталоги, регистрационные записи книг и журналов, библиотечную бухгалтерию и т. д.

Нижний этаж, где помещался студенческий отдел библиотеки, состоял из приемной комнаты, в которой происходил прием и выдача книг студентам. Часть этой комнаты была отделена решеткой и образовывала проход в историко-филологический кабинет и Историко-филологическое общество.

Из приемных комнат библиотеки имелся выход в книгохранилища, где в верхнем этаже располагались книги историко-филологического отдела, а средний этаж был предназначен для книг физико-математического факультета. Оба верхних этажа были разделены на 2 полуэтажа. Весь средний этаж был заполнен ясеневыми шкафами, перенесенными из старого помещения библиотеки в здании на Дворянской улице. В среднем этаже часть хранилища была отделена перегородкой в особую комнату, где в шкафах хранились редкие и ценные книги и рукописи. Нижний этаж служил для склада книг студенческого отдела, а также для книг юридического и медицинского факультетов. Он был самым неудобным. В нем не было полуэтажного балкона, на который не хватило денег при строительстве, поэтому при работе у стеллажей приходилось пользоваться приставными лестницами. Подвальный этаж книгохранилища был предназначен для именных фондов и обменно-резервного фонда. Каждый этаж имел своего заведующего из числа служащих б-ки».

За даними анкети, запропонованої на I Всеросійському з'їзді з бібліотечної справи в 1911 р., спеціальні бібліотечні будівлі мали Казанський, Московський, Юр'ївський та Харківський університети. Вибудоване книго-сховище бібліотеки Новоросійського університету було розраховане на 400 тис. томів. Оновлена університетська бібліотека гідно продовжила роботу в новому ХХ ст., поповнюючись значними надходженнями, отриманими як на асигновані кошти, надісланими в дар, так і шляхом обміну на університетські видання.

Робота з читачами. Обслуговування. Правила користування

На час відкриття Новоросійського університету в країні не існувало загальних правил для університетських бібліотек. Фондами бібліотек, як правило, могли користуватися переважно професори і співробітники університету та студенти за спеціальним проханням їх наукових керівників до ректора університету. За рідкісним винятком, категорично заборонялося видавати книги читачам, що не належали до університету.

Новоросійський університет для регламентації роботи бібліотеки вже 20 вересня 1865 р. у зв'язку з *«неотложной необходимостью составления правил»* зібрав спеціальну комісію, яка складалася з проф. Л. С. Ценковського і В. І. Григоровича, екстраординарного проф. О. М. Богдановського та бібліотекаря В. М. Шишковського. При цьому їм потрібно було мати на увазі, що *«хотя библиотека Новороссийского университета не является публичной, но доступ в нее, по возможности, должен быть облегчен для всех»*¹⁹⁷. Через місяць проект тимчасових правил користування університетською бібліотекою був розроблений і переданий на попереднє обговорення професорів¹⁹⁸. Але вже незабаром інша комісія, а саме – Комісія з упорядкування бібліотеки, прийшла до висновку про необхідність встановлення контролю над сторонніми особами, які отримали дозвіл на користування книгами. Хоча комісія багато зробила для покращення роботи бібліотеки, не можна стверджувати, що бібліотека відразу перейшла в задовільний стан. Тому вирішили створити особливу бібліотечну комісію (із проф. Є. Ф. Сабініна, О. С. Павлова, К. П. Бруна під керівництвом проф. Б. В. Богішича), яка б займалася справами упорядкування бібліотеки, складанням чітких бібліотечних правил та звітувала б перед радою у визначені терміни¹⁹⁹. Комісія, зокрема, для забезпечення збереження бібліотеки розробила правила, згідно яких як від сторонніх читачів, так і від студентів вимагалася застава, яка цілком забезпечувала вартість отриманих ними на тимчасове користування праць. Причому, при поручительстві викладачів університету, студенти звільнялися від внесення застави. Як приклад, можна навести факт: студенту Р. Пренделю²⁰⁰ було надано право користуватися бібліотекою і кабінетами під поручительством проф. І. І. Мечникова²⁰¹.

У 1875 р. із бібліотеки одного з університетів було викрадено значну кількість книг і періодичних видань, серед яких були вельми цінні екземпляри. Щоб уникнути повтору подібних випадків, у Міністерстві народної освіти вирішили розробити визначені правила прийому, зберігання та користування бібліотечним матеріалом і доручити всім університетам *«приступить безотлагательно к составлению проектов этих правил»*²⁰².

Тільки 18 січня 1879 р. були оприлюднені затверджені міністром «Головні підстави для складання правил для бібліотек вищих навчальних закладів Міністерства народної освіти». На основі цих загальних підстав рада Новоросійського університету складала правила для своєї бібліотеки стосовно місцевих обставин і надала їх на затвердження попечителю Одеського навчального округу²⁰³. Ці правила неодноразово переглядалися і уточнювалися.

Крім загальних правил користування бібліотекою рада університету в особі своїх бібліотечних комісій розробляла і затверджувала правила для окремих видів діяльності у бібліотеці. Так у травні 1866 р. була створена спеціальна комісія із проф. І. А. Маркузена, О. М. Богдановського і Р. В. Орбінського для складання правил користування спеціальними журналами та іншими періодичними виданнями, які передплачував університет для професорської лекторії²⁰⁴. У березні 1870 р. спеціальна бібліотечна комісія розробила правила користування книгами для членів Товариства дослідників природи при Новоросійському університеті²⁰⁵.

Обслуговування студентів в університетській бібліотеці було організовано задовільно. Доступ до фундаментальної, або головної, університетської бібліотеки студентам заборонявся або навмисне ускладнювався різними формальностями та обмеженнями. За розпорядженням уряду для студентів в університетах створювалися спеціальні фонди, так звані казенні студентські бібліотеки. Ці бібліотеки комплектувалися тільки довідковими виданнями – підручниками, словниками тощо. Купівля інших, «сторонніх» книг і періодичних видань, не кажучи вже про прогресивну російську та іноземну літературу, яка користувалася великою популярністю у передових студентів, заборонялася.

Видозмінювалися і правила поведінки студентів у їхньому читальному залі, вони поступово доповнювалися і розширювалися. Для читання у студентській лекторії наприкінці XIX ст. міг служити не тільки студентський відділ, але і вся університетська бібліотека за винятком книг, недозволених правилами цензури для загального використання. На книгах, що належали до студентського відділу, був короткий штампель «С. О. Б.» і повний – «Библиотека Новороссийского университета. Студенческий отдел».

Відкритий доступ. Професорська лекторія

Професорською лекторією називався особливий зал у Новоросійському університеті, де збирався професорсько-викладацький склад для ознайомлення і роботи з новинками та з поточними періодичними виданнями, що надійшли до бібліотеки. Для створення професорської лекторії рада університету витратила чимало зусиль, поступово розроблюючи правила користування нею.

Інколи професорську лекторію називали ще кабінетом журналів і газет. Вже в 1866 р. через розбіжність у поглядах, що виникли серед професорів із приводу розподілу журналів у лекторії, радою університету була організована комісія із проф. І. А. Маркузена, О. М. Богдановського і Р. В. Орбінського для вироблення правил користування спеціальними журналами, а так само й іншими періодичними виданнями, які передплачував університет для професорської лекторії:

«1. Кабинет находится в заведывании одного из помощников проректора, назначенного ректором.

2. Все выписываемые для кабинета журналы и газеты записываются, по мере получения их в особую, хранящуюся в кабинете книгу.

3. Газеты лежат на столах в течение недели со дня получения и только после того могут быть выдаваемы для чтения на дом. Снятые со стола и никем не взятые на дом хранятся в особом шкафу.

4. Журналы общего содержания (например, ...) – находятся в кабинете до получения новых номеров, после чего они выдаются желающим на дом сроком не более 2-х недель для каждого, или же хранятся в шкафу.

5. Следующие специальные журналы, по получении их в кабинете и записи в книгу, немедленно передаются на руки преподавателям - специалистам, имеющим право держать их у себя 4 недели, после чего они снова кладутся в кабинет...

7. В начале каждого гражданского года все газеты и журналы предшествовавшего года сдаются заведующим кабинетом библиотекарю университета для занесения их в каталоги и хранения в б-ке»²⁰⁶.

Розмішувалась професорська лекторія на другому поверсі, в самому кутку головної будівлі. У вечірній час (особливо взимку) вона нерідко залишалася повністю недоступною для своїх відвідувачів, так як, за винятком вечорів, коли в університетській церкві бували богослужіння чи, коли призначалися інші університетські зібрання, головний вхід до університету між 5 і 6 годиною вечора замикався, а інші ходи та коридори, що вели до лекторії, і сама лекторія, залишалися без освітлення. Тому в середині 1870-х років лекторію перенесли на перший поверх ближче до входу, у дві зали, які займав раніше кабінет витончених мистецтв. У цьому новому приміщенні влаштували газове освітлення; мармурову підлогу покрили посередині і під столами килимами або англійськими циновками; старі меблі відремонтували або замінили новими; одну залу призначили для читання, другу – для бесід. Внутрішній устрій лекторії визначили правилами, згідно яких двері лекторії були відкриті для всіх членів університетської корпорації, а також – для попечителя округу, почесних членів університету і секретаря вченої ради. Інші особи допускалися до відвідування професорської лекторії тільки з особливого дозволу ради, за поданням і за порукою одного з її членів²⁰⁷. Як уже відзначалося раніше, професорською лекторією завідував помічник інспектора студентів І. М. Кузьминський²⁰⁸.

Ще у 1867 р. на території самої бібліотеки було виділено місце, де б професори могли не тільки займатися переглядом нових надходжень книг, передплатою видань, переглядом каталогів комісіонерів, але «должны постоянно наводит справки по разным библиотечным книгам и для лекций, и для своих трудов. Некоторые книги нельзя взять с собой домой: они не только тяжеловесны, но многие – фундаментальны, т. е. нужны многим одновременно»²⁰⁹. Поступово, маючи на увазі збереження журнального фонду, що видавався з лекторії, та під тиском деяких професорів, зокрема проф. І. І. Мечникова, була створена спеціальна комісія, яка переглянула правила збе-

рігання і видачі періодичних видань із лекторії та постановила передачу всіх видань спеціального змісту, що складали найціннішу частину майна, з лекторії у бібліотеку. Спеціальні журнали перейшли повністю у відання бібліотеки, їх помістили в одній з кімнат канцелярії бібліотеки, де професори знайомилися з надісланими для перегляду книгами. Таким чином, у бібліотеці виділилось особливе приміщення – кімната для професорських занять, в якому професори проводили свої студії над книгами, довідниками та спеціальними періодичними виданнями. Інакше кажучи, іще один професорський довідковий зал²¹⁰. Такий розподіл приміщень бібліотеки та їх функцій зберігся, у загальних рисах, до кінця століття.

Перехід бібліотеки до нової будівлі в 1903 р. дозволив обладнати у ній кілька кімнат, де б професори могли заглибитися у книгу. Спеціальна журнальна і газетна лекторія примикали до приймальної фундаментальної бібліотеки. У лекторії були зручні м'які меблі та столи для занять професорів, а вздовж стін розташовувалися висячі вітрини, на яких були викладені останні номери журналів поточного року, у систематичному порядку, по факультетах. Крім вітрин із журналами, у залі була вивішена велика рама з портретами професорів Новоросійського університету, які перебували на службі у першому 25-річчі університету, а на протилежній стіні – портрет М. І. Пирогова зі власноручним написом *«Люблю и уважаю молодость, потому что помню свою»*. Журнальна лекторія стала прототипом читального залу періодичних видань сучасної бібліотеки.

Кімната для професорських занять перестала тулитися по кутках то в книгосховищі, то в канцелярії бібліотеки і отримала свою простору кімнату, в якій професори мали змогу переглянути нові книги, попрацювати з довідниками та спеціальними періодичними виданнями. Отже, професорський довідковий зал – прототип інформаційно-довідкового відділу сучасної бібліотеки.

Глава 5. **Одеське бібліографічне товариство** **при Імп. Новоросійському університеті**

Історія створення і подальшої роботи Одеського бібліографічного товариства нерозривно пов'язана з особою директора бібліотеки університету П. С. Шестерикова²¹¹. Товариство виросло з бібліотечного гуртка, організованого співробітниками та викладачами Новоросійського університету, а також книголюбамі міста. Через рік, на початку 1906 р., бібліотечний гурток перетворився у наукове товариство. П. С. Шестериков сам склав проект статуту гуртка, подав його на розгляд професорам університету, і вже 13 січня 1907 р. відбулося його попереднє засідання під головуванням проф. В. М. Істріна за участю професорів і співробітників університету: О. П. Доброклонського, І. І. Іванова, В. Ф. Лазурського, М. Г. Попруженка, І. І. Дусинського та ін.²¹²

Революційні події у країні та їх наслідки затримали відкриття самого товариства. Остаточо статут був затверджений 5 березня 1911 р.

Основні цілі товариство бачило у проведенні зібрань для читачів, у обговоренні рефератів з бібліографічної тематики, у виданні праць, що мають відношення до бібліографії і критики, у виданні свого власного журналу, який висвітлював би діяльність товариства. Намагаючись урізноманітнити види роботи, товариство влаштувало публічні лекції з питань книжкової справи, бібліотекознавства, бібліографії, історії літератури і т.п., підтримувало зв'язки з бібліотеками і музеями з бібліотечних питань. У роботі товариства передбачалось читання публічних лекцій з питань бібліографії, пошук матеріалів з історії літератури, історії бібліотекознавства, книжної справи, бібліографії та ін. У програмній статті засновників товариства були визначені завдання бібліографії взагалі, при цьому роль місцевої бібліографічної організації була визначена черговістю бібліографічних публікацій членів суспільства.

Головою товариства було обрано проф. І. А. Линниченка, секретарем – проф. В. Ф. Лазурського²¹³. Іван Андрійович Линниченко (1857–1926) до цього часу вже мав усі почесні регалії визнаного вченого²¹⁴. Заслужений ординарний професор, доктор російської історії, член-кореспондент Імператорської Російської Академії наук, він з 1896 р. викладав у Новоросійському університеті на кафедрі історії Росії. У 1911 р., після 30-річної служби у відомстві народної просвіти, він вибув з числа штатних професорів, але продовжував викладати на історико-філологічному факультеті як позаштатний професор. І. А. Линниченко керував Одеським бібліографічним товариством з 1911 по 1921 рр. У період із 1912 по 1917 рр. він виконував обов'язки редактора друкарського органу товариства – журналу «Известия Одесского библиографического общества». Всього вийшло 5 томів (36 випусків) «Известий» накладом до 500 примірників кожен.

Надихач Одеського бібліографічного товариства П. С. Шестериков поряд зі своєю професійною діяльністю брав активну участь у житті одеської громадськості. Маючи величезний авторитет серед наукової еліти Одеси, П. С. Шестериков був активним членом, а іноді й організатором кількох наукових товариств у нашому місті: Новоросійського товариства дослідників природи при Новоросійському університеті, Одеського відділення Російського товариства садівництва та ін. Будучи, наприклад, членом Одеського відділення Імператорського Російського технічного товариства (з 1894 р.), він не тільки брав участь у науковій роботі цього суспільства, а й був його довіреною особою. У новій будівлі, на розі вулиць Княжої і Ямської, побудованій спеціально для РТТ на гроші, які були пожертвовані міським головою Г. Г. Маразлі, П. С. Шестериков жив, виконуючи при цьому функції діловода, доглядача й завідувача бібліотеки товариства.

Всі роки П. С. Шестериков був ініціатором кращих починань у діяльності Одеського бібліографічного товариства, одногослосно обирався його скарб-

ником. Виступи, бухгалтерська звітність і всі документи були у належному порядку – ревізійна комісія ні разу не пред'явила жодних претензій до організації роботи товариства. П. С. Шестерикова заслужено можна вважати одним із засновників вітчизняного бібліотекознавства. Його праці зберігають своє практичне і теоретичне значення.

У засіданнях товариства брали участь, публікували свої статті, рецензії, біографічні матеріали та покажчики С. Л. Аваліані, Д. Г. Атлас, П. М. Біціллі, О. М. Де-Рибас, Б. А. Лузанов, О. В. Ристенко, М. Є. Слабченко, А. В. Флоровський, Л. О. Чижиков та ін. відомі не тільки в одеських колах люди. Кількість присутніх коливалася від 40 до 70 членів на одному зібранні. Враховуючи цілі та завдання товариства, його учасники у виступах торкалися актуальних питань, що мали відношення до публікацій у найрізноманітніших джерелах інформації, обговорювали нагальні теми наукового і суспільного життя. Зокрема, одним із учасників бібліографічного товариства був видатний український громадський діяч, письменник і бібліограф М. Ф. Комаров, що жив на той час в Одесі. Його доповіді на засіданнях товариства багато у чому зумовили інтерес до української тематики. Коли ж М. Ф. Комаров пішов із життя, члени товариства залишили відгуки про нього на сторінках свого журналу. У 2-му томі «Известий» надруковано некролог М. Ф. Комарова, який помер 6 серпня 1913 р., і бібліографічний покажчик, що відтворював літературну діяльність видатного бібліографа з 1865 по 1913 рр. Тематика доповідей та виступів була цікавою і різноманітною. Так, до 100-річчя приєднання Бессарабії був вміщений докладний покажчик літератури про цей край, що була видана багатьма мовами. Особливе значення мали матеріали з історії Одеси. Перше місце тут належало О. М. Де-Рибасу, який у цей час працював директором Міської публічної бібліотеки. Ним було прочитано ряд доповідей про стару Одесу. У 1913 р. почалося видання покажчика з історії Одеси, складеного Л. О. Чижиковим. Це була перша спроба систематизувати матеріал про Одесу, починаючи з 1818 р.²¹⁵ У ті роки побачив світ цілий ряд бібліографічних покажчиків, не тільки краєзнавчих, але і персональних, зокрема генія української нації Г. С. Сковороди та ін.

Звіт товариства за 1915 р. констатує, що всього в його списках у цьому році перебувало 474 члени, з яких членів-співробітників Новоросійського університету – 193²¹⁶. У цей важкий в економічному відношенні рік, коли йшла війна, багато учасників не мали можливості вчасно робити членські внески, у результаті чого вибули зі складу Бібліографічного товариства, проте було проведено 12 зібрань, на яких обговорювали повідомлення, слухали доповіді ревізійної комісії, розглядали поточні справи. Одеське бібліографічне товариство проіснувало до 1922 р. Історико-літературна і критико-бібліографічна роботи істинно академічного характеру були основою діяльності товариства. На жаль, це об'єднання, як і багато інших того часу, не змогло організувати бібліографічну справу на Україні, але його зусилля у цьому напрямку заслуговують уваги: воно збагатило практику бібліографічної роботи, сприяло її росту і розвитку.

Примітки

- ¹ Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета : ист. зап. Академ. списки. Одесса, 1890. С. 590.
- ² Общий устав Императорских Российских университетов, Высочайше утвержд. 18 июня 1863 г. URL: <http://lib.meta.ua/book/19347/> (дата звернення: 14.05.2017).
- ³ Об учреждении Новороссийского университета : [представление в Гос. Совет] / М-во нар. Просвещения, Департамент по делам выс. учеб. заведений. Б. м., 24, [4] с. В прил. : Проект указа и штата университета.
- ⁴ Протоколы заседаний Совета Новороссийского университета : заседание 3 февр. 1869 г. Ст. 13.
- ⁵ Общие уставы Императорских российских университетов 1863 и 1884 гг. Одесса, 1901. [2], 83 с. ; Общий устав и временный штат императорских Российских университетов, а также расписание должностей и окладов содержания по инспекции в университетах. СПб., 1884. 63 с.
- ⁶ Краткий отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1870–1871 гг. Одесса, 1871. С. 25.
- ⁷ Щорічна вартість навчання одного студента університету, наприклад, дорівнювала 228 руб., з яких 98 руб. виплачувалася тими, хто навчався. Слід зазначити, що плата за навчання в університетах вперше з'явилася в 1817 р. і кілька разів змінювалася. У 1845 р. вона була підвищена до 20 руб. Крім студентів до лекцій і практичних занять за згодою викладача і адміністрації інституту могли допускатися «сторонні особи». За кожен прослуханий ними курс стягувалася плата 10 руб. за семестр.
- ⁸ Протоколы ... : заседание 8 дек. 1883 г. Ст. 16.
- ⁹ Рождественский С. В. Исторический очерк деятельности Министерства народного просвещения, СПб., 1909. С. 623.
- ¹⁰ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1903 г. Одесса, 1904. С. 156.
- ¹¹ ЖМНП. 1914. Ч. 53, отд. 1. С. 39–43.
- ¹² За указом Катерины II 1783 р. про вільні друкарні, за яким один примірник всіх видань в Росії належало приносити в Бібліотеку Імператорської Академії наук в Петербурзі. Наступні етапи розвитку системи обов'язкового примірника викликані появою російських національних бібліотек: в 1810 р. його встановили для Імператорської Публічної бібліотеки в Петербурзі (нині – Російська національна бібліотека), а з 1862 р. – для Бібліотеки Румянцевського і Публічного музеїв (нині – Російська державна бібліотека) (Гриханов Ю. А. Обновленный закон «Об обязательном экземпляре документов» : плюсы и минусы. *Библиотека*. 2004. № 3. С. 17–21).
- ¹³ Материалы, собранные особою комиссией, высочайше утвержденною 2 ноября 1869 г. пересмотра действующих постановлений о цензуре и печати : в 5 ч. СПб., 1870. Ч. 1. С. 127.
- ¹⁴ Григорьев Ю. В. Страницы «арестованной» книги. Система обязательного экземпляра произведений печати в СССР. *Мир библиографии*. 1999. № 5. С. 58–67.
- ¹⁵ Одес. вестн. 1853. 5 авг.
- ¹⁶ Там само. 1871. № 160.
- ¹⁷ Ще один брат В. І. Белого – Михайло Іванович Белий, інженер-технолог, особистий почесний громадянин м. Одеси з 1871 р., також мав свій книжковий магазин на вул. Дерibasівській ріг Преображенської (будинок Синицина). Йому з початку 1874 р. відійшов другий магазин В. І. Белого. На жаль, цей магазин проіснував недовго, на початку 1875 р. він був закритий.
- ¹⁸ Одес. вестн. 1868. 6 июля.
- ¹⁹ Протоколы ... : заседание 18 нояб. 1874 г. Ст. 2.
- ²⁰ Протоколы ... : заседание от 22 апр. 1882 г. Ст. 9.
- ²¹ Протоколы ... : заседание от 5 мая 1883 г. Ст. 28.

- ²² Чижиков Л. Одесские букинисты. Страничка из недавнего прошлого Одессы. *Изв. Одес. библиогр. о-ва*. 1914. Т. 3, № 6. С. 251–265.
- ²³ Зленко Г. Придбано у Роспопова. *Наука і суспільство*. 1984. № 4. С. 32–33.
- ²⁴ Отчёт о состоянии ... за 1914 г. Одесса, 1915. С. 312.
- ²⁵ Спочатку книжковий магазин містився у будинку Пурица на вул. Дерibasівській ріг Решильєвської.
- ²⁶ В кінці 1920-х рр. у приміщенні, де пізніше розташовувався Центральний гастроном, який поступився тепер місце великому ювелірного магазину, влаштувалося Державне книжкове видавництво України.
- ²⁷ Протоколы ... : заседание от 11 нояб. 1865. Ст. 2.
- ²⁸ Великодна Г. В. Польські стародруки в університетській бібліотеці: з історії формування колекції. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2012. Т. 17, вип. 2 (8). С. 89–106.
- ²⁹ Протоколы ... : заседание 20 февр. 1876 г. Ст. 4.
- ³⁰ Протоколы ... : заседание 10 нояб. 1877 г. Ст. 16.
- ³¹ Протоколы ... : заседание 7 дек. 1878 г. Ст. 22.
- ³² Протоколы ... : заседание 16 нояб. 1879 г. Ст. 19.
- ³³ Після смерті Г. І. Руссо власником магазину став його син, Георгій Георгійович Руссо. Книжковий магазин іноземних книг знаходився на вул. Решильєвській, 11 з 1866 р. до революції 1917 р. Деякі солідні книгарні крім торгівлі займалися видавничою діяльністю, так як добре відчували кон'юнктуру цього специфічного ринку. Так, наприклад, у 1913 р. стараннями магазину Руссо вийшла книга літописця нашого міста Олександра де Рибаса «Стара Одеса».
- ³⁴ Отчет о состоянии ... за 1914 г. Одесса, 1915. С. 312.
- ³⁵ Протоколы ... : заседание 18 мая 1865 г. Ст. 3.
- ³⁶ Протоколы ... : заседание 25 янв. и 31 янв. 1875 г. Ст. 25.
- ³⁷ Комісія з міжнародного обміну видань за галузями наук і мистецтв (1877–1917) створена 22 квітня (4 травня) 1877 р. Членами комісії були представники майже всіх міністерств, а також двох відділень Власної Його Імп. Величності Канцелярії. Комісія розміщувалася в Імп. Публічній бібліотеці, мала дві штатні одиниці – «секретаря і служителя», її головою призначили А. Ф. Бичкова, на той час помічника директора бібліотеки.
- ³⁸ Отчёт о состоянии ... за 1903 г. Одесса, 1914. С. 157.
- ³⁹ Протоколы ... : заседание 17 нояб. 1869 г. Ст. 8.
- ⁴⁰ Зленко Г. Д. Странствующий типограф. *Веч. Одесса*. 1991. 27 дек.
- ⁴¹ Францев В. А. К истории кафедры славяноведения в Варшавском Королевском Александровском Университете. *Новый сб. ст. по славяноведению / сост. и изд. учениками В. И. Ламанского*. СПб., 1905. С. 354–359.
- ⁴² Ивановский А. Д. Славянист Кухарский и его библиотека. *Лит. б-ка*. 1867. Т. 9, № 17. С. 106.
- ⁴³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 18. Арк. 1 зв.
- ⁴⁴ Немировский Е. Л. В. И. Григорович и библиотека А. Ф. Кухарского. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : іст. та філол. розвідки, присвяч. 60-річчю акад. Ярослава Ісаєвича. Львів, 1998. № 5. С. 431–433. У Державному архіві Одеської області (Ф. 45, що містить справи Новоросійського університету) зберігаються документи, що дозволяють досить детально висвітлити історію цього придбання.
- ⁴⁵ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 18. Арк. 6 ; Там само. Оп. 23. Спр. 4. Арк. 1 ; Маркевич А. И. Знач. твір. С. 140, 593.
- ⁴⁶ ДАОО. Ф. 45. Оп. 23. Спр. 4. Арк. 1. У рапорті на ім'я ректора університету В. І. Григорович зазначив, що «сам на свій рахунок зробив 11-й ящик і привіз в ньому папери покійного проф. Кухарського».
- ⁴⁷ Ивановский А. Д. Знач. твір. С. 109.
- ⁴⁸ Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова : іст. нарис до 185-річчя заснування. Одеса, 2002. С. 27.

- ⁴⁹ Див., наприклад: Великодная А. В.: 1) Материалы для изучения истории и культуры лужицких сербов в библиотеке Анджея Кухарского. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2008. Т. 13, вип. 8 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 301–317 ; 2) Польские старопечатные издания в книжной коллекции А. Кухарского. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2009. Т. 14, вип. 19 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 228–242 ; 3) Коллекція прекмурських книг у фондах університетської бібліотеки. *Стародруки і рідкісні видання в університетській бібліотеці : матеріали 3-х Міжнар. книгознав. читань* (Одеса, 15-17 верес. 2015 р.) : зб. ст. Одеса, 2016. С. 121–145.
- ⁵⁰ Див. докладніше: Дарители Научной библиотеки Одесского (Новороссийского) университета (1865–1920) : материалы к истории Одесского национального университета им. И. И. Мечникова / сост.: Е. В. Бережок, Е. В. Полевщикова, Е. В. Савельева, В. В. Самодурова. Одесса, 2005. 422 с.
- ⁵¹ Бібліографію праць Р. Губе див.: *Bibliografia literatury polskiej : Nowy Korbut*. Т. 7 : *Romantyzm : Hasła ogólne i rzeczowe ; hasła osobowe A–J*. Warszawa, 1968. S. 464–465.
- ⁵² Фаас І. Я. Інкунабули Центральної наукової бібліотеки м. Одеси : матеріали до звод. каталогу інкунабул бібліотек України. Одесса, 1927. С. 5.
- ⁵³ Протоколи ... : засідання 17 янв. 1868 г. С. 3–5.
- ⁵⁴ Отчет проф. Леонтовича об осмотре библиотеки г. сенатора Ромуальда фон-Губе. *Протоколы ... : заседание 19 авг. 1868 г.* Приложение. [Одесса, 1868]. № 3. С. 45.
- ⁵⁵ ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 34 ; Оп. 12. Спр. 1261. Арк. 49.
- ⁵⁶ Каталог библиотеки Имп. Новороссийского университета / под ред.: С. П. Ярошенко, А. А. Кочубинского. Одесса, 1893. Т. 3. 751 с.
- ⁵⁷ На момент придбання колекції університетом у її складі було 30 інкунабулів: збірники юридичних актів, статuti італійських та німецьких міст, папські булли, у їх числі були унікальні пам'ятники та надзвичайно рідкісні видання. Інкунабули з зібрання Р. Губе були описані І. Я. Фаасом та були найбільш цінними експонатами створеного у 1920-ті рр. Музею книги Центральної наукової бібліотеки м. Одеси. На початку 1930-х рр. рукописи з колекції разом з усім рукописним фондом університетської бібліотеки були передані до Відділу рідкісних книг та рукописів Одеської публічної бібліотеки. Там також зберігається частина стародруків зібрання Р. Губе, а саме інкунабули та деякі палеотипи. Зараз колекція видань XVI ст. у фондах Наукової бібліотеки ОНУ з зібрання Р. Губе містить 344 книги (див. Каталог изданий XVI века: из фондов Научной библиотеки ОНУ имени И. И. Мечникова / сост. Е. В. Полевщикова. Одесса, 2005. 291 с.).
- ⁵⁸ Див.: Полевщикова О. В. Зібрання книг Ромуальда Губе в бібліотеці Одеського (Новоросійського) університету. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія книгознавства, бібл. інформ. технологій*. 2010. Вип. 5. С. 65–75.
- ⁵⁹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 39 (1884). Арк. 1–2.
- ⁶⁰ Там само. Арк. 8.
- ⁶¹ Див. Одес. листок. 1884. 6 (18) июня ; Там само. 7 (19) июня.
- ⁶² Указами 1882 і 1886 рр. синам С. М. Шувалової – графам Павлу та Михайлу Андрійовичам було дозволено іменуватися світлішими князями Воронцовами графами Шуваловими.
- ⁶³ Див.: Одес. листок. 1884. 7 (19) июня.
- ⁶⁴ ДАОО Ф. 45. Оп. 8. Спр. 33 (1896). Арк. 25.
- ⁶⁵ Там само. Арк. 20–20 зв.
- ⁶⁶ Там само. Арк. 40–40 зв.
- ⁶⁷ Там само. Арк. 111.
- ⁶⁸ Там само. Арк. 123.
- ⁶⁹ Вольфун Л. Б. Николай Карлович Шильдер. *История библиотеки в биографиях ее директоров, 1795-2005*. СПб., 2006. С. 192.
- ⁷⁰ Цит. по: Там само. С. 193.

- ⁷¹ Стевен Христіан Христіанович (1781–1863) – російський ботанік шведського походження, доктор медицини, садівник і ентомолог, засновник і перший директор Нікітського ботанічного саду в Криму. З 1849 р. – почесний член Петербурзької академії наук, з 1849 р. – член-кореспондент.
- ⁷² Протоколи ... : заседание 22 марта 1868 г. Ст. 12.
- ⁷³ Маркевич А. И. Зазнач. твір. С. 607.
- ⁷⁴ Протоколы ... : заседание 3 нояб. 1877 г. Ст. 6.
- ⁷⁵ Краткий отчет о деятельности студенческого отдела библиотеки ИНУ / сост. Мих. Григорович. *Отчет о состоянии ... за 1913 г.* Одесса, 1914. С. 300–308.
- ⁷⁶ Протоколы ... : заседание 20 нояб. 1875 г. Ст. 14.
- ⁷⁷ Маркевич А. И. Зазнач. твір. С. 607.
- ⁷⁸ Остаточню штат був введений в ІНУ тільки в 1884 р.
- ⁷⁹ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 43 (1882 р.). Арк. 29–30.
- ⁸⁰ Там само. Спр. 51 (1882 р.). Арк. 2–14.
- ⁸¹ Там само. Арк. 1.
- ⁸² ДАОО. Ф. 45. Оп. 7 (1885). Спр. 66. Арк. 1.
- ⁸³ Там само. Арк. 3.
- ⁸⁴ Там само. Арк. 6.
- ⁸⁵ Отчет о состоянии ... за 1911 г. Одесса, 1912. С. 192–193.
- ⁸⁶ Издания первых профессор-медиков медицинского факультета Новороссийского университета, находящиеся в фонде библиотеки ОГМУ : библиогр. указ. / Одес. гос. мед. ун-т, Б-ка ; сост.: Г. Г. Гурш, О. А. Романюк, В. Г. Оникиенко ; ред. А. П. Ясинская. Одесса : ОГМУ, 2009. 16 с.
- ⁸⁷ Протоколы ... : заседание 20 дек. 1866 г. Ст. 5.
- ⁸⁸ Протоколы ... : заседание 9 сент. 1870 г. Ст. 12.
- ⁸⁹ Музичко О. Є. Історико-філологічні кабінети у структурі вищої освіти в Одесі наприкінці ХІХ – першій третині ХХ ст. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство.* 2011. Т. 16, вип. 1/2 (5/6). С. 253–268.
- ⁹⁰ Общий устав Императорских Российских университетов, Высочайше утвержденный 18 июня 1863 г. URL: <http://lib.meta.ua/book/19347/> (дата звернення: 14.05.2017).
- ⁹¹ Калишевский А. И. К вопросу о порядке управления библиотекой. *Тр. 1-го Всерос. съезда по библ. делу.* 1912. Ч. 2. С. 92–96.
- ⁹² Андреева В. В. История каталогов библиотеки Ленинградского университета. Л., 1940. С. 76.
- ⁹³ Протоколы ... : заседание 4 окт. 1865 г. Ст. 10.
- ⁹⁴ Протоколы ... : заседание 17 марта 1867 г. Ст. 16.
- ⁹⁵ Протоколы ... : заседание 18 дек. 1867 г. Ст. 17.
- ⁹⁶ Протоколы ... : заседание 7 апр. 1877 г. Ст. 12.
- ⁹⁷ Шестериков П. С. Постановка библиотечного дела в университетских и некоторых других библиотеках России. Одесса, 1915. С. 238.
- ⁹⁸ Рубинский К. И. Библиотечные комиссии в академических библиотеках. *Тр. 1-го Всерос. съезда по библ. делу.* 1912. Ч. 2 : Докл. 6, С. 79–92.
- ⁹⁹ Отчет о состоянии ... за 1903 г. Одесса, 1904. С. 157.
- ¹⁰⁰ Отчет о состоянии ... за 1914 г. Одесса, 1915. С. 309–312.
- ¹⁰¹ Шестериков. Зазнач. твір. С. 239.
- ¹⁰² Отчет о состоянии ... за 1915 г. Одесса, 1916. С. 349–353.
- ¹⁰³ Рубинский К. И. Зазнач. твір.
- ¹⁰⁴ ДАОО. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 65 (1890). Арк. 42–43 (Атестат від 10 груд. 1890 р.).
- ¹⁰⁵ Протоколы ... : заседание 23 дек. 1869 г. Ст. 17.
- ¹⁰⁶ ДАОО. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 65 (1890). Арк. 1.
- ¹⁰⁷ Було враховано також прохання проф. В. В. Преображенського про можливість рекомендувати на вакантну посаду бібліотекаря відставного штабс-капітана артилерії О. І. Гольденбер-

- га, кандидата Московського університету з математичного факультету (1855), який навчався потім в Артилерійській академії, був викладачем у Московському кадетському корпусі, директором Учительської семінарії і знав кілька мов, крім того, видавав «Математичний листок» і мав власну багату бібліотеку [ДАОО. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 65. Арк. 7]. Також рекомендаційний лист на ім'я А. І. Гольденберга прийшов у Правління 8 березня 1890 р. від проф. О. О. Кочубинського (ДАОО. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 65. Арк. 8).
- ¹⁰⁸ Профессоры братья Бруны : (из воспоминаний М. А. Филиппова). *Рус. старина*. 1898. Т. 93, № 1. С. 111–120 ; Непомнящий А. А. Брун Ф. К. *Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начала XX в.* Симферополь, 1998. С. 99–104.
- ¹⁰⁹ Протоколы ... : заседание 25 окт. 1868 г. Ст. 9.
- ¹¹⁰ Протоколы ... : заседание 31 авг. 1871 г. Ст. 22.
- ¹¹¹ Предложение г. Попечителя от 14 апр., в котором он определяет Л. Бруна помощником библиотечаря с 7 апр. 1872 г. *Протоколы ... : заседание 13 мая 1872 г.* Ст. 2.
- ¹¹² Список лицам, имеющим право быть присяжными заседателями по Г. Одессе и Одесскому уезду на 1873 г., составленный соединенным собранием Одесской городской общей думы и Одесского уездного земского собрания. Одесса, 1872. 66 с.
- ¹¹³ Посада секретаря з студентських справ 1 січня 1865 р. була об'єднана з посадою секретаря правління, і її займали п. Косодубський і А. Марченко. По третьому клопотанню ради (1868, 1869 і 1873 рр.) Ці посади були розділені навесні 1874 р. та 20 квітня 1874 р. на неї був обраний Л. П. Брун (Маркевич А. И. С. 663).
- ¹¹⁴ ДАОО. Ф. 45. Оп. 8. Спр. 65 (1890). Арк. 10.
- ¹¹⁵ Там само. Арк. 11.
- ¹¹⁶ Шестериков П. С. Знач. твір. С. 179.
- ¹¹⁷ В цілому, сім'я Брунів прослужила в бібліотеці три чверті століття.
- ¹¹⁸ Список явнотрачнх растений окрестностей Одессы (Одесса, 1887) ; Материалы для флоры Херсонской губернии (Одесса, 1894) ; Флора окрестностей Одессы (Одесса, 1903) ; Новые данные для флоры Одесского уезда (Одеса, 1908) ; Новые дополнительные данные для флоры Одесского уезда Херсонской губернии (Одесса, 1909).
- ¹¹⁹ Зберігається на кафедрі ботаніки біологічного факультету і є складовою частиною гербарної колекції ОНУ імені І. І. Мечникова. У числі інших увійшла до Державного реєстру національного культурного надбання України (MSUD).
- ¹²⁰ Новые дополнительные данные для флоры Одесского уезда. *ЗНОЕ*. 1909. Т. 33. С. 1.
- ¹²¹ Шестериков Сергій Петрович (1903–1941) – літературознавець, бібліограф. Народився в 1903 р. в Одесі. Друкувався з 1924 р. З 1927 р. його життя було пов'язане з Пушкінським будинком (Ін-т російської літератури РАН), навчальними закладами Саратова і Підмосков'я, з Державним літературним музеєм у Москві. Брав участь у колективній праці ІРЛП «Декабристи» (М., 1925). Його праці були присвячені творчості та бібліографії видатних класиків російської та української літератури: О. С. Пушкіну, М. С. Лескова, Л. М. Толстому, І. С. Тургеневу, Т. Г. Шевченко та ін. В ході «академічної справи» був звільнений і заарештований. Вирок до розстрілу в 1931 р. був замінений на 10 років таборів. 21 листопада 1937 р. був звільнений достроково. Жив у Саратові, потім під Москвою, а в червні 1938 р. перебрався до Одеси. Під час війни був мобілізований у діючу армію. За одними відомостями, загинув на Калінінському фронті, за іншими – був вдруге заарештований і засуджений до розстрілу в листопаді 1941 р. Посмертно реабілітований.
- ¹²² Богаевская К. П. Замечательный библиографический дар : С. П. Шестериков по воспоминаниям и письмам. *Сов. библиогр.* 1991. № 3. С. 79–89.
- ¹²³ Студент 2-го курсу ветеринарного факультету Новоросійського університету.
- ¹²⁴ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2047. Арк. 93.
- ¹²⁵ Там само. Оп. 19. Спр. 1. Арк. 11.
- ¹²⁶ Протоколы ... : заседание 18 янв. 1871 г. Ст. 25.

- ¹²⁷ Дусинский И. В ожидании давно назревшей реформы. *Изв. Одес. библиогр. о-ва при ИНУ*. 1914. Т. 3, вып. 2. С. 65–88; Г. А-нь. К вопросу о штатах университетских библиотек. *Библиотечкарь*. 1913. Вып. 1. С. 1–9.
- ¹²⁸ У 1879 р. І. М. Кузьмінський був обраний на посаду помічника інспектора студентів. Протягом наступних років йому доводилося поєднувати займану посаду з завідування професорської лекторії і вести всю звітність по журналам і газетам, які виписувалися (ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Спр. 44. Арк. 1). У 1887 р. він пішов у відставку.
- ¹²⁹ Протоколы ... : заседание 19 мая 1869 г. Ст. 6.
- ¹³⁰ Протоколы ... : заседание 27 февр. 1871 г. Ст. 3.
- ¹³¹ Протоколы ... : заседание 20 янв. 1872 г. Ст. 21.
- ¹³² Протоколы ... : заседание 31 мая 1884 г. Ст. 12.
- ¹³³ Протоколы ... : заседание 12 дек. 1874 г. Ст. 22.
- ¹³⁴ Маркевич А. И. Зазнач. твір. С. 605–606.
- ¹³⁵ Протоколы ... : заседание 18 авг. 1872 г. Ст. 26. С. 177.
- ¹³⁶ Клоссовский А. Памяти Владимира Николаевича Габбе. *ЗНОЕ*. 1899. Т. 23, вып. 1. С. 1.
- ¹³⁷ Там само. С. 3.
- ¹³⁸ Габбе В. Метеорологические заметки от 24 июня 1895 г. [Рукопись]. 200 л.
- ¹³⁹ Список членов Новороссийского общества естествоиспытателей (к 1 янв. 1893 г.). *ЗНОЕ*. 1892. Т. 17, вып. 2. С. XXXVIII–XLIV.
- ¹⁴⁰ Пигулевская И. В. Книги из коллекции В. Н. Габбе. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2007. Т. 12, вип. 4 : Бібліотекознавство. Бібліографознавство. Книгознавство. С. 200–206.
- ¹⁴¹ Шестериков П. С. Зазнач. твір. С. 251.
- ¹⁴² Отчет о состоянии ... за 1904–1908 гг. Одесса, 1909. С. 89.
- ¹⁴³ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 1261. 89 арк.
- ¹⁴⁴ Деревницкий А. Н. Отзыв о сочинении на тему «Греческий эпипикии и Вакхилид», представленном на соискание медали. *ЗНУ*. 1903. Т. 9, ч. оф. С. 9–15.
- ¹⁴⁵ Дусинский И. И. О занятиях Сократа поэзией. *Летопись Ист.-филол. о-ва при ИНУ*. 1905. Т. 12. С. 247–274; Дусинский И. И. [Рецензия]. *ЖМНП*. 1908. Дек. С. 414–418. Рец. на кн.: Коган П. [С]. Очерки по истории древних литератур. Т. 1 : Греческая литература. М., 1907. 270 с.; Дусинский И. И. [Рецензия]. *ЖМНП*. 1913. Май. С. 237–239. Рец. на кн.: Бицилли П. М. Тацит и римский империализм. Одесса, 1912. С. 382–555. Окр. відб. із «ЗООИД», т. 30.
- ¹⁴⁶ ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 1261. Арк. 1–4.
- ¹⁴⁷ Кирюшина М. К. Геополитические идеи И. И. Дусинского. *Schola : сб. науч. ст. фак. политологии МГУ*. М., 2010. С. 91–97; Пацев А. Иран в геополитической конструкции И. И. Дусинского. *Иранский мир и Юг России: прошлое и современные перспективы*. Ростов-н/Д., 2004. С. 171–172.
- ¹⁴⁸ Дусинский И. И. Годы назревания и год перелома: 1914 г. в мировой политике. *Одес. листок*. 1914. № 352; 1915. № 1.
- ¹⁴⁹ Ця праця у 2003 р. була перевидана за назвою «Геополитика России»; Березин С. Е. Антиковед, библиотечкарь, публицист: новые материалы к биографии И. И. Дусинского. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2012. Т. 16, вип. 1–2. С. 243–252; Дусинский И. И. Геополитика России. М., 2003. 320 с.
- ¹⁵⁰ Смолин М. Б. Дусинский Иван Иванович. *Хронос : всемир. история в Интернете*. URL: http://www.hrono.info/biograf/bio_d/dusinski.php (дата звернення: 17.05.2017).
- ¹⁵¹ Одесский мартиронолог : данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти : ист.-мемор. изд. Т. 3 / сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. Одесса, 2005. С. 125–135.
- ¹⁵² Неминучість війни він, як чудовий аналітик і мислитель, ясно відчував ще з подій боснійської кризи 1908 р., розуміючи разом з тим, як слабо підготовлена була російська громадськість і державність до вирішення всіх пов'язаних з цим питань.

- ¹⁵³ Одесский мартиролог ... С. 127.
- ¹⁵⁴ Там само.
- ¹⁵⁵ Савченко В. А., Файтельберг-Бланк В. Р. Одесса в эпоху войн и революций, 1914–1920. Одесса, 2008. 336 с.
- ¹⁵⁶ 8 травня 1919 р. особовий відділ постановив І. І. Дусинського «подвергнуть личному задержанию и содержать под стражей в тюрьме в одиночном заключении». На обкладинці діла видно нечіткий надпис, який члени т-ва «Меморіал» трактують як «Ікк» (тобто засудження по 1-й категорії — розстріл); Самодурова В. В. Геополитический изгой : жизнь и смерть И. И. Дусинского. *Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*. 2013. Т. 18, вип. 2 (10). С. 9–17.
- ¹⁵⁷ Подрезова М. А. Самодурова В. В. Библиотекари Одесского (Новороссийского) университета – мировой науке. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2008. Т. 13, вип. 8 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 11–22.
- ¹⁵⁸ Рубинский К. И. Культурная роль библиотеки и задачи библиотекведения : публ. лекция. *Зап. Харьк. ун-та*. 1910. № 1. С. 85–91.
- ¹⁵⁹ Отчет о состоянии ... за 1914 г. Одесса, 1915. С. 31.
- ¹⁶⁰ Шестериков С. П. Зазнач. твір. С. 249–250.
- ¹⁶¹ РКВНЗ – Рада комісарів вищих навчальних закладів
- ¹⁶² ДАОО. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2047. Арк. 93.
- ¹⁶³ Там само. Арк. 155.
- ¹⁶⁴ У 1826 р. бібліотекар Ф. Ф. Рейс опублікував схему розташування бібліотеки Московського університету. Класифікація мала 10 основних відділів, кожен з яких ділився на 2 підлеглих йому поняття, які ділилися на 2 нових і т. д. Однак, система Рейса отримала негативну оцінку російських бібліотекарів і не мала широкого поширення.
- ¹⁶⁵ Григорьев Ю. В. История русского библиотековедения (1700–1860). М., 1989. 228 с.
- ¹⁶⁶ Протоколы ... : заседание 29 мая 1865 г. Ст. 12.
- ¹⁶⁷ Протоколы ... : заседание 17 марта 1867 г. Ст. 16.
- ¹⁶⁸ Протоколы ... : заседание 18 дек. 1867 г. Ст. 17.
- ¹⁶⁹ Аристов В. В., Ермолаева Н. В. История научной библиотеки им. Н. И. Лобачевского (1804–1850). Казань, 1995. 150 с.
- ¹⁷⁰ Протоколы ... : заседание 7 дек. 1870 г. Ст. 7.
- ¹⁷¹ Протоколы ... : заседание 3 мая 1871 г. Ст. 15.
- ¹⁷² Протоколы ... : заседание 28 марта 1873 г. Ст. 25.
- ¹⁷³ Протоколы ... : заседание 2 дек. 1876 г. Ст. 13.
- ¹⁷⁴ Протоколы ... : заседание 20 нояб. 1875 г. Ст. 14.
- ¹⁷⁵ Протоколы ... : заседание 7 окт. 1876 г. Ст. 9.
- ¹⁷⁶ Протоколы ... : заседание 19 мая 1869 г. Ст. 6.
- ¹⁷⁷ Очевидно, в один из московских архивов ; Протоколы ... : заседание 2 марта 1874 г. Ст. 27.
- ¹⁷⁸ Протоколы ... : заседание 2 марта 1874 г. Ст. 28.
- ¹⁷⁹ Отчет о состоянии ... за 1914 г. Одесса, 1915. С. 309–312.
- ¹⁸⁰ Протоколы ... : заседание 2 дек. 1876 г. Ст. 13.
- ¹⁸¹ Проф. С. П. Ярошенко був обраний редактором «Записок» 13 лютого 1875 р. (Протокол від 12 і 13 березня 1875 р.) і виконував цей обов'язок до 8 квітня 1878 р. На посаду ректора орд. проф. С. П. Ярошенко був обраний радою і затверджений 20 травня 1880 р.
- ¹⁸² Протоколы ... : заседание 23 марта 1878 г. Ст. 11 ; Там само. Заседание 8 апр. 1878 г. Ст. 10.
- ¹⁸³ За редакцією проф. О. О. Кочубинського вишли 28 томів «Записок».
- ¹⁸⁴ Каталог библиотеки Новороссийского университета. Т. 1. Одесса, октябрь 1914. 182 с.
- ¹⁸⁵ Кризь призму пам'яті і часу : Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників : до 200-річчя від дня заснування / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; авт. передм., іст. розд., упоряд. О. О. Синявська ; відп. ред. В. М. Хмарський. Одеса, 2017. 298 с. Перед відкриттям університету, під час пристосування приміщень ліцею до потреб університету, інша частина

бібліотеки була перенесена в протилежне крило того ж нижнього поверху і до 1868 р. містилася в кімнатах, вікна яких виходять на вулиці Дворянську і Єлизаветинську.

- ¹⁸⁶ Протоколы ... : заседание 20 апр. 1866 г. Ст. 5.
- ¹⁸⁷ Полевщикова О. В. Зібрання книг Ромуальда ...
- ¹⁸⁸ Протоколы ... : заседание 3 февр. 1869 г. Ст. 13.
- ¹⁸⁹ Протоколы ... : заседание 7 апр. 1872 г. Ст. 11.
- ¹⁹⁰ ДАОО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 2445. Арк. 21
- ¹⁹¹ Там само. Арк. 18.
- ¹⁹² Там само. Арк. 43.
- ¹⁹³ ГАОО. Ф. 895 : Архитектурные объекты г. Одессы и других городов Причерноморья, оп. 1 за 1784–1924 гг. Д. 365 (4634) : Прибавка земли к заведению минеральных вод в Городском саду. План Городского сада, план нивелировки сада. Улицы Гаванная, Дерибасовская, Преображенская, пер. Римский. Рукописный. Цветной; тушь, акварель; 58 x 41 (см). Съемка и нивелировка проводилась прапорщиком одесских арестантских рот Федоровым. (1849 г.) «Каталог...» № 336 ; Д. 403 (4536) : 1-я часть, LXIV кв. (улицы Гаванная, Дерибасовская, Преображенская), №№ 704, 705, 706. Фасад по ул. Преображенской. Рукописный. Цветной; тушь, акварель; 74x49 см. Арх. И. Б. Скудиери. (1834 г.) «Каталог...» № 183 ; Д. 413 (4534) : 1-этажный дом кн. Павла Ивановича Гагарина. Фасад со стороны Городского сада, ситуационный план. 1-я часть LXIV и LXV кв. (улицы Гаванская, Дерибасовская, Преображенская), № 706. Рукописный. Цветной; тушь, акварель; 69x46 см.
- ¹⁹⁴ Наприклад, відгук Л. М. Савелова у спогадах «Николаев и Одесса летом 1853 года» (ЗООИД. 1902. Т. 32, отд. 3. С. 6–7).
- ¹⁹⁵ У ньому, що знаходився у 1-й частині міста, в 5-му кварталі, по Катерининській, Дерибасівській та Ланжеронівській вулицях, до моменту новосілля ліцею, залишався пансіон ліцею та Інститут шляхетних дівчат, який орендував там площі в очікуванні завершення будівництва й переїзду в нову будівлю у кінці Торгової вулиці. Решта приміщень старого ліцею здавалися в найм. Всі вони були вже досить старими, потребували чималих вкладень для утримання й ремонту.
- ¹⁹⁶ В ДАОО зберігаються матеріали Будівельної комісії зі зведення медичного факультету Новоросійського університету: Журнали протоколів засідань комісії, кн. 1–10 (ДАОО. Ф. 45. Оп. 12. Спр. 987, 1005, 1025, 1041, 1044, 1045, 1047, 1048, 1049, 1050); Технічні описи возведених будівель, серед яких будівлі для аудиторій історико-філологічного і юридичного факультетів, музею витончених мистецтв, бібліотеки і книгоховища (ДАОО. Ф. 45. Оп. 8, 1899 р. Спр. 75. Арк. 214–231); Річні відчити Будівельної комісії (ДАОО. Ф. 45. Оп. 12. Спр. 902, 923).
- ¹⁹⁷ Протоколы ... : заседание 20 сент. 1865 г. Ст. 6.
- ¹⁹⁸ Протоколы ... : заседание 4 окт. 1865 г. Ст. 10.
- ¹⁹⁹ Протоколы ... : заседание 7 дек. 1870 г. Ст. 7.
- ²⁰⁰ У майбутньому – проф. Р. О. Прендель.
- ²⁰¹ Протоколы ... : заседание 19 янв. 1874 г. Ст. 26.
- ²⁰² Протоколы ... : заседание 31 мая 1875 г. Ст. 8.
- ²⁰³ Протоколы ... : заседание 20 авг. 1880 г. Ст. 6.
- ²⁰⁴ Протоколы ... : заседание 31 мая 1866 г. Ст. 10.
- ²⁰⁵ Протоколы ... : заседание 16 марта 1870 г. Ст. 17.
- ²⁰⁶ Протоколы ... : заседание 31 мая 1866 г. Ст. 10.
- ²⁰⁷ Протоколы ... : заседание 26 янв. 1873 г. Ст. 7.
- ²⁰⁸ ДАОО. Ф. 45. Оп. 7. Д. 44. Арк. 1 (1880 г.).
- ²⁰⁹ Протоколы ... : заседание 17 марта 1867 г. Ст. 16.
- ²¹⁰ Протоколы ... : заседание 31 мая 1880 г. Ст. 17.
- ²¹¹ Подрезова М. А., Самодурова В. В. Библиотекари Одесского (Новороссийского) университета...

- ²¹² Музичко О. Є. Одеські бібліографічні товариства в науковому та громадському житті першої третини ХХ ст. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2009. Т. 14, вип. 19 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 109–127.
- ²¹³ Гуменюк М. Бібліографічні товариства на Україні. *Наук.-інформ. бюл. Арх. Упр. УРСР*. 1965. № 2. С. 44–49 ; Корнейчик І. І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період. Харків, 1971. С. 262–265 ; Зленко Г. Д. Одно из первых в России. *Сов. библиогр.* 1981. № 4. С. 53–54.
- ²¹⁴ Музичко О. Є.: 1) Діяльність професора І. А. Линниченка у сфері бібліофільства, бібліографії та бібліотекознавства. *Вісн. Одес. нац. ун-ту*. 2008. Т. 13, вип. 8 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. С. 58–70 ; 2) Книга та слово : історик І. А. Линниченко у культурному та громадському житті України кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. Одеса, 2016. 426 с.
- ²¹⁵ Лука Алексеевич Чижиков, 1861–1924 : біобібліогр. покажч. / упоряд. та авт. вступ. ст. Г. Д. Зленко. Одеса, 1993. 27 с.
- ²¹⁶ Отчет Одесского библиографического общества за 1915 год. *Изв. Одес. библиогр. о-ва при ИНУ*. 1916. Т. 5, вып. 1/2. С. 74–78.